

İran Türklerinde Kimlik Meselesi

Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ*

M. Rıza HEYET**

Özet: Bu makalede İran ve Güney Azerbaycan Türklerinin özellikle 20. yy'da, yani Türkçenin İran'da yasak olduğu bir dönemde kimliklerini tanıma ve koruma yolundaki faaliyetleri; İran'da Türkçe basın-yayın hayatı ve Türk aydınlarının karşılaştıkları sorunlar ele alınmaktadır. Bu çalışmada ayrıca İranlı Türklerin son yıllarda Azerbaycan Türkçesiyle neşrettikleri 30'dan fazla dergi hakkında bilgi verilirken Türk dili, edebiyatı ve tarihi konusunda onlarca eserin yayımlanması ile ilgili geniş değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, kimlik meselesi, Türkoloji, basın-yayın hayatı, Varlık dergisi.

Giriş

10 Şubat 1828'de 16 yıl süren bir savaş sonrasında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan ikiye bölünmüş, Aras nehrinin kuzeyi Çarlık Rusyasına, güneyi ise Kacar sülalesi yönetimindeki İran'a bırakılmıştır.

Tarih boyunca Türklerin yönetimi altında olan İran coğrafyası M.Ö. 4200'lerde Türkler tarafından kurulan "Kuti" Devletinin de üzerinde yer aldığı bir toprak parçasıdır. Türklerin ana yurdunun bu bölge olduğuna dair araştırmalar günden güne artmaktadır (Celilov 2000). Fars-Med-Sasanî egemenliği ise yaklaşık 500 yıl sürmüştür. Bu tarihî gerçeklerden yola çıkıldığında İran'ın çok eski bir Türk yurdu olduğunu apaçık görmek mümkündür. Başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Türkmenler, Kaşkaylar, Horasan Türkleri, Halaçlar, Sungurlar, Ebiverdiler, Kazaklar ve Özbekler gibi Türk grupları İran'ın belirli bölgelerinde yaşamaktadırlar (Blega 1997: 272).

* Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edeb. Bölümü / KIRIKKALE
batsiz@yahoo.com

** Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / ANKARA
m_r_heyet@hotmail.com

İran’da yaşayan Türklerin nüfusu ile ilgili kesin bir rakam verilmemektedir. Verilen rakamlarda Türk nüfusu en az 20 milyon, en çok 35 milyon olarak gösterilmektedir. İran’daki Türklerin nüfusu 25 milyon (Heyet Sarrafi 1999: 61), 33 milyon (Güldiken 1998:44), 20 milyon (Blega 1997), 25 milyon (Saray 1999: 261), 34 milyon (Çehregani 2002) olarak birbirinden farklı şekilde verilmektedir. Dünya Bankası Ülke Profilleri veri tabanına göre 66,1 milyonluk İran nüfusunun %42’sini Türkler oluşturmakta olup, bu oran da yaklaşık 25 milyonluk bir Türk nüfusunu göstermektedir (Ütük 2002: 10).

Bin yıla yakın İran yönetimini elinde bulunduran ve ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan İran Türklerinin siyasi durumu oldukça ilginçtir. Kacarlar döneminde Türklerin İran’daki konumunu anlatan Mehmet Emin Resulzade; İran Türklerinin ne Rusya’da olduğu gibi mahkum, ne de Türkiye’de olduğu gibi hakim bir millet olmadıklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Resulzade’ye göre İran hükümdarlarının Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahsetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır (Resulzade 1993: 17). Fakat ne yazık ki, Kacarların hakimiyetinin sona ermesi ve Pehlevilerin iş başına gelmesiyle İran Türkleri, ikinci dereceli vatandaş düzeyine düşerek üvey evlat muamelesi gördüler.

İran Türkleri arasında bazı millî hareketlerin vuku bulduğunu görmekteyiz. Rusya’da 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan’da özgürlük ve millî hükümet kurma fikirleri kuvvetlenmiş ve bu gibi fikirlerin yarattığı hareketler İran’da Meşrutiyet inkılabına sebep olmuştur. Meşrutiyet tarihinin de gösterdiği gibi, İran’da Meşrutiyet inkılabı hem düşünce hem de hayata geçirilmesi bakımından en çok Azerbaycanlı yazar, şair ve hürriyetçilerine borçludur (Heyet 1985; 20). O dönemde, Settarhan önderliğinde Tebriz merkez olmak üzere başlayan özgürlük hareketi başarıyla ilerlemiş, 1907’den itibaren Rus-İngiliz anlaşmaları karşısında sıkıntıyla karşılaşmıştır. Rıza Han döneminde etnik gruplara uygulanan asimilasyon politikası İran’da millî hareketlerin biçimlenmesine yol açtı. 1920’de Muhammed Hıyabanî önderliğinde kurulan Azadistan devleti bu biçimlenmenin en açık örneğidir. Bu akım isyanın bir yıl sonra bastırılmasıyla sona erdi. 1945’te Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti Tahran yönetiminin kanlı müdahalesi sonucu bir yıl sonunda yıkılmasına rağmen onun taraftarları düşüncelerini devam ettirdiler. 1945-1946 yılları arasında Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Özerk Hükümeti özellikle kültür ve eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Bu kısa sürede Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan’ın resmî dili ilan edilmiş, okullarda ve devlet kurumlarında kullanılmaya başlamış ve

ilk okul öğrencileri için *Ana Dili* adlı altı ciltlik ders kitabı yayımlanmıştır. Tebriz Üniversitesi kurularak Türkçe eğitim ve öğretim ve Tebriz radyosu tesis edilerek Türkçe yayın yapılmaya başlatıldı. *Azerbaycan* gazetesi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (Fırkasının) resmî organı olarak siyasî, edebî ve sosyal konularda makaleler neşretti. Onlarca Türkçe kitap, dergi ve gazete yayımlanmaya başladı. Tebriz'de Güney ve Kuzey Azerbaycan şairlerinden ibaret bir şairler meclisi oluşturuldu. Sahir, Sehend, Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün, H. Biluri, Y. Şeyda ve birçok ünlü şair ilk Türkçe şiirlerini orada okudular. Şairler meclisinde okunan şiirler toplanarak 1945 yılında *Şairler Meclisi* adlı 80'den fazla şairin şiirlerini içeren bir antoloji şeklinde hazırlanmıştır. 1941-1946 yılları arasında ülkenin yabancı güçler tarafından işgali sırasında ve merkezî hükümetin zayıfladığı bir dönemde Azerbaycan sosyal ve siyasal mücadelelerin odak noktası hâline geldiği gibi Azerbaycan Türk edebiyatı da çiçeklenmeye başlamıştır. O zamana kadar daha çok gazel ve hiciv şiirler yazan Ali Fitret, M. Biriya, H. Sahaf ve Mahzun gibi şairler artık millî ve içtimâî konularda şiir yazmaya başladılar. Uzun yıllar yasaklı ve boğuntulu ortamda yaşadığından dolayı Farsça şiir yazan Habip Sahir'in Türkçe şiir yazması için güzel bir ortam sağlandı. Azerbaycan Özerk Hükümetinin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Tahran devletinin fermanıyla Türkçe yayımlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı. Azerbaycan'ın ünlü şairi Samed Vurgun *Yandırılan Kitaplar* adıyla Paris'te Uluslararası Barış Kurultayında (1952) okuduğu itiraz şiirinde bu olayı güzel bir şekilde yansıtmıştır:

...Cellat, benim dilimdedir bayatılar, goşmalar,
De, onları hiç duydu mu senin o daş üreğün?
Her geraylı perdesinde min ananın kalbi var,
Her şikestem evladıdır bir mukaddes dileğün,
De, onları hiç duydu mu senin o daş üreğün?....

...Cellat, yanıp od olsa da küle dönmez arzular,
Tabiatın ana kalbi kul doğmamış insanı,
Her üreğün öz dünyası bir saadet arzular,
Kanlar ile yazılmıştır her azadlık destanı,
Tabiatın ana kalbi kul doğmamış insanı... .

1960'lı yıllarda rejim millî azınlıkların tarihine, diline, edebiyatına, folklor ve etnografyasına ait bazı eserlerin neşrine imkan tanıyordu. Azerbaycan'ın ayrı ayrı şehirlerinin etnografyası hakkında monografi ve makaleler de ya-

yımlandı. Azerbaycan Türk folkloruna ait kitapçıklar neşredildi. Bu yıllarda Tebriz, Erdebil ve Urmiye şehirlerinde Farsça, aralıklarla 7 adet haftalık dergi, bir adet de günlük (Azerbaycan) gazete vardı. 1970'lerde ise bu sayı beşe düştü. Tarih ilmi tamamen siyasi polisin nezareti altındaydı. Şah rejimi millî şuurun artmasında edebiyatın büyük rolünü dikkate alarak, Türkçe edebî eserlerin neşrine izin vermiyordu. Azerbaycan edebiyatının büyük zorluklarla yayımlanmış (bazıları gizli) eserlerinin sayısı çok azdır (Nesibzade 1997: 93-94).

1979'da İran İslam Cumhuriyeti kurulana kadar çok az sayıda Türkçe eserin basılmasına izin verilmiştir. Prof. G. Doerfer, 2. Dünya savaşıdan 1969'a kadar İran'da Azerbaycan Türkçesi üstüne ancak 20 kadar dilbilimle ilgili çalışmanın yayımlandığını bildirip onların en iyisi olarak da M. A. Ferzane'nin *Mebani-yi Destur-i Zeban-i Azerbaycan* (Azerbaycan Dili Gramerinin Temel Kuralları) adlı eserini göstermektedir. Doerfer, ayrıca bu eserin Muharrem Ergin'in, Osmanlıca Dersleri I, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1958, 2. Baskı 1962, adlı kitabı örnek alınarak yazılmış olduğunu da kaydetmektedir (G. Doerfer 1969: 2). Pehlevi rejiminin Farslaştırma siyaseti sonucunda, ruhsuz ve sönük bir hâle gelip resmî kullanılışı yasaklanmış olan Türk dili ve edebiyatının yeniden canlanmasında *Héyder Baba'ya Selam* eserinin büyük rolü olmuştur. Bu eserin yayınlanması Pehlevi döneminin en büyük edebî olayı olarak değerlendirilmektedir. M. H. Şehriyar, ilk iki dizisini ana dili olan Azerbaycan Türkçesiyle söylediği hâlde, uzun zaman yalnız Farsça şiir yazmış ve yaratıcılığında İran klâsik üslûbunu seçerek zamanla gazel üstadı olmuştur. O, 1953'te annesinin tavsiye ve isteği üzere ana dilinde şiir yazmaya başlamış; ilk yazdığı *Héyder Baba'ya Selam* manzumesi, kendisinin de beklemediği bir şekilde bir şaheser olmuş ve şaire yalnız İran'da değil, bütün Türk ülkelerinde ün kazandırmıştır. *Héyder Baba'ya Selam* manzumesi yayılandıktan sonra kısa bir zamanda halk tarafından sevilerek okunup ezberlenmiş ve İran'daki Türk edebiyatında bir dönüm noktası yaratarak Azerbaycan şiirinde de yeni bir dönem başlatmıştır. Bu manzume, aynı zamanda iki Azerbaycan arasında edebî bir köprü hâline gelerek Hasret Edebiyatının güçlenmesine neden olmuştur (Heyet, 1989: 29-30). Hasret Edebiyatı, 1828'de Kuzey Azerbaycan'ın Çar Rusyası tarafından işgal edilmesinden sonra her iki Azerbaycan halkının birbirlerine duydukları özlemi dile getirdikleri şiirlerden oluşmaktadır. Sovyetlerin kurulmasının ardından sınırların tamamen kapatılması sonucunda Hasret Edebiyatı halk şiirinden yazılı şiire geçmiştir. Hasret Edebiyatında Aras nehri ana motif olarak ele alınmış ve Kuzey Azerbaycan'da Süleyman Rüstem Güney Azer-

baycan'da ise Şehriyar onun en büyük temsilcileri olmuştur. İran'da Türkçe yazma temayülünün güçlenmesiyle Türkçe bazı kitaplar yayımlanmıştır. Pehleviler döneminde yayımlanmış olan Türkçe kitapların büyük kısmını şiir ve halk edebiyatına ait eserler oluşturmaktadır. 1943 yılında A. Müçtehidî'nin 2500 Türkçe deyim ve atasözünü içeren eseri yayımlandı. 1953'te Ali Tebrizli, *Dâstân-i Aslî ve Kerem* kitabını, ardından da *Şah İsmayıl* adlı tarihî romanını yayımlattı. 1960 ve ondan sonraki yıllarda Tebriz'in Firdevsi yayınevi tarafından *Şehname*'nin Türkmen Türkçesine tercümesi ve *Muhtar Nâme, İskender Nâme ve Rüstem Nâme* gibi Türkçe eserler yayımlandı. H. M. Savalan, 1962 ve 1964 yıllarında *Terâneha-ye Torki* (Türkçe Şarkılar) adlı iki ciltlik halk türküleri kitabını yayımlattı. M. A. Ferzane, 1963'te *Bayatlar* kitabını, 1964'te ise yukarıda anılan *Mebâni-ye Destûr-e Zebân-e Azerbaycanî* eserini neşretti. M. M. İtimad'ın 1957'de *Gelinler Bezeği*, 1965'te ise 400 beyit ve 4000 sözcükten oluşan *Nisab-i İtimad veyahut Kitab-i Lügât-i Manzum* (Manzum Sözlük) adlı Farsça-Türkçe manzum sözlüğü Tahran'da yayımlanmıştır. Ayrıca onun *Çarşamba Bazarı, Gül Gonçası, Munazire-yi Edebî* (Edebî Tartışma / Şiirleşme), *Ayine-yi Ahlâk* (Ahlak Aynası), *Bedregetü'l-Sebyan, Mizanu'l-İnşa, Elifba-yi Cedid* (Yeni Alfabe), *Tuhfet'ül-Sebyan* gibi eserleri bu dönemde yayımlanmıştır. 1965 yılında Selamullah Cavid'in *Nemuneha-yi Ez Folklor-i Azerbaycan* (Azerbaycan Folklorundan Örnekler) eserinin birinci cildi ve 1979'da Devrimden hemen sonra da onun ikinci cildi, 1966'da Samed Behrengî ve Behruz Dehgan'ın birlikte topladıkları *Folklor-e Azerbaycan* (Azerbaycan Folkloru), *Kısseha-ye Azerbaycan* (Azerbaycan Masalları), *Pâre Pâre* eserleri, 1967'de Peymayî ve Firuz Heyet'in *Farsça-Türkçe* (Türkiye Türkçesi) ve *Türkçe-Farsça* sözlükleri ve 1968-1978 yılları arasında ise H. Sadik'in *Mecmue-ye Vâkif* (Vakif Mecmuası), *Aşıklar, Asâri Ez Şoara-ye Azerbaycan* (Azerbaycan Şairlerinin Eserlerinden Örnekler), *Sayalar, Makalat-e Felsefi-ye M. F. Ahundov* (M. F. Ahundov'un Felsefî Makaleleri) adlı eserleri yayımlanmıştır. Dilbilgisine ait yazılmış olan eserler arasında S. Cavid'in 1964'te yayımladığı *Hodamuz-i Zeban-i Azerbaycanî ve Farsî* (Azerbaycan ve Fars Dillerinin Kendi Kendine Öğrenme Kılavuzu) eseri daha çok günlük konuşma konularını içermektedir. Ayrıca Heyran Hanım'ın eserleri, Fuzuli'nin *Leyli ve Mecnun* eseri, H. Kerimi Meragei'nin *Rengareng* adlı 5 ciltlik şiir kitabı ve onlarca Türkçe manzum eser bu döneme ait yayınlar içerisinde yer almaktadır (Heyet 2001: 270, V. Mustafayev 1991).

İran'da Fars milliyetçiliği 19. yüzyıldan günümüze kadar ideolojik biçim ile gelmiştir. Fikrî temellerini daha çok Fars olmayan grupların attığı Modern

Fars Milliyetçiliği, 1924'te Kaçar Hanedanının devrilmesiyle iktidara gelmiş ve Pehlevîler döneminde hakim ideoloji olmuştur. Fetheli Şah'ın oğlu Celaleddin Mirza-ye Kacar, S. Hasan Takîzade, H. Kazımzade İnanşehr-e Tebrizî, Mahmut Afşar, S. Ahmet Kesrevî, E. Azad Merageî, Taki Arânî, Timurtaş, D. Rızazade Şafak gibi Türkler ve Mirza Melkum Han (Ermenî), Melikü'l-Şuarâ-e Bahar (Gürcü asıllı), M. Ali Furûgi (Yahûdî asıllı) gibi diğer etnik gruplara mensup kişiler İran'da Fars milliyetçiliğinin öncülerinden olmuşlardır (Heyet, 2002: 20). Pehlevî rejiminin uygulamalarına dayanak yaptığı *Azerî Yâ Zebân-e Bâstân-e Azerbaycan* (Azeri veyahut Azerbaycan'ın Eski Dili) 1921 yılında Ahmet Kesrevî tarafından yazılmıştır. Kesrevî bu eserinde Türklerin Arî ırkından olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Azerbaycanlıların Türk olmadıkları Azerî adlı ayrı bir ulus oluşturduklarını ifade eden Kesrevî'ye göre Azeriler Selçukluların İran'a gelmesiyle özellikle de Safevîler zamanında Türkleşmişlerdir.

Modern Fars milliyetçilerinin esas amacı diğer etnik grupların Farslaşmasına yöneliktir. Fars milliyetçilerine göre Azerbaycan Türkleri sonradan Türkleşmiş olan Türkçe konuşan bir halktır. Sovyetler Birliğinin "Türk Dilli Halklar" görüşü ile İran Pehlevî idaresinin bakışının benzerliği dikkat çekmektedir.

Taki Arânî, *Azerbaycan yâ Yek Mesele-ye Heyâti ve Memâti-ye İran* (Azerbaycan yahut da İran'ın Ölüm ve Kalım Meselesi) adlı yazısında Azerbaycan halkının "doğu vahşileri" ve "kan içen Moğollar" tarafından Türkleştirildiklerini yazdıktan sonra Azerbaycan'da Türkçenin yok edilmesi ve Farsçanın yaygınlaşması için İran devletine şöyle bir teklifte bulunmaktadır: "...Özellikle Maarif Bakanlığı'nın o bölgeye çok sayıda Fars dili öğretmeni göndermesi ve ucuz fiyata hatta bedava olarak Farsça kitap, gazete ve makale yayması gerekmektedir. Azerbaycan gençlerinin de fedakarcasına Türkçe konuşmaktan vazgeçmeleri gerekiyor." (Afşar 1989: 126-133). Mahmut Afşar, *Yegânegi-ye İraniyan ve Zebân-e Farsî* (İranlıların Birliği ve Fars Dili) yazısında Türkçenin İran'da yabancı bir dil olduğunu söyleyerek onu çağrılmamış misafir ve rahatsız edici bir unsura benzetmekte ve Azerbaycan'ın herhangi bir okul veya üniversitesinde Türkçenin 5 dakika olsun bile okutulmasına karşı olduğunu altını çizmektedir (Afşar 1989: 288-289). Cevat Şeyhulislami ise *Zebân-e Farsî Neşân-e Vâlâ-ye Melliyet-e İrani* (Fars Dili İranlılığın Üstün Simgesi) adlı makalesinde şöyle yazıyor: "...Yerel diller içerisinde, Türkçenin Azerbaycan'da (Türkiye ile sınırı olan eyalette) haddinden fazla yayılması ve Arapçanın Hûzistan'da (Irak ile sınırı olan eyalette) çok fazla yaygınlaşması gözardı edilmeyecek iki büyük tehlikedir. Çünkü bu iki yerel dil, Kürtçenin aksine olarak, eskiden İran'ı

Çünkü bu iki yerel dil, Kürtçenin aksine olarak, eskiden İran'ı parçalamak isteyen Panturanist ve Panarabistler tarafından suiistimal edilmiştir.” Müellif sonra Türkçe ve Arapçanın konuşulduğu bölgelerde Farsçanın yayılması için çok ilginç bir teklif ileri sürüyor: *“Azerbaycan, Zencan ve Hûzistan'ın küçük yaşlı çocuklarını Avrupa'daki gençlerin mübadelesi sisteminde olduğu gibi, Farsça konuşan saygılı Fars ailelerinde bir iki yıl misafir olarak kabullenmekle, Farsçanın bu yaş grubu (12-16) içerisinde yayılmasına yardım edilmelidir* (Afşar 1989: 441-467). Rıza Şah'ın başbakanı, öğretmeni ve İran'da modern Panfarsismin kurucularından olan M. Ali Furûgi, Ankara'da Büyükelçi olduğu dönemde Şah'a ve İran Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektupta İran'da alfabenin değişmemesi gerektiğini şu nedenlerle açıklamaya çalışıyordu: *“Son zamanlarda Türkler alfabelerini değiştirip Latin alfabesine geçtiler. Dolayısıyla da onların İran Türkleriyle olan kültürel ilişkileri kesilmiş oldu. Eğer İran'da da Latin alfabesine geçerse onların ilişkileri yeniden kurulur ve bu da İran için büyük bir tehlike oluşturur.”* Mektubunun diğer kısmında ise İran'daki azınlıkları tehlikeli unsurlar olarak değerlendirmektedir: *“İran'da Yahûdi, Ermeni ve Asuri gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır. Ancak Türkler, Kürtler ve Araplar büyük nüfusa sahip tehlikeli azınlıklardır. En tehlikelisi ise Türklerdir ve devletin bunu her zaman göz önünde bulundurması gerekir.”*(Heyet 2002: 16).

12 Şubat 1979'da kurulan İran İslam Cumhuriyeti geçmişte Şah yönetiminin etnik ve kültürel asimilasyonuna uğrayan başta Türkler olmak üzere, Fars olmayan halkların talepleriyle karşılaştı. İlk dönemlerde bu halklara bazı idarî ve kültürel hakların verileceği yönetim tarafından ifade edilmiştir. 1979'da Tahran Üniversitesi'nde İran Hukukçular Cemiyeti'nin davetiyle “İran kavimlerinin kültürel sorunları ve İran İslam Cumhuriyeti Anayasası” konusunda İran'ın çeşitli etnik ve siyasî gruplarının da katılımıyla gerçekleşen toplantıda, hazırlanmakta olan İran Anayasası'nın değişik ilkeleri ele alınmıştır. Bu toplantıda Azerbaycan Cemiyeti tarafından Prof. Dr. Cevat Heyet, Prof. Dr. Hamit Nutki ve Dr. H. Katibi Anayasa'ya *“okul eğitimi 4. sınıfa kadar ana dilinde ve ondan sonra ana dili ve Fars dillerinde olacaktır”* ve *“Radyo-televizyon ve bütün kitle iletişim araçları kavmi, yerel ve millî kültürün geliştirilmesine hizmet edecektir”* maddelerinin eklenmesini istemişlerdir (Nutki 1979: 12-13). Buna benzer talepler İran'daki Arap, Kürt, Beluç, Türkmen ve Gilekler tarafından da ileri sürülmüş, özellikle Kürtlerin çıkışları bu dönemde bastırılmıştır. Muhtariyet talepleri rejime ve ülkeye yönelik bölücü bir hareket olarak nitelendirilmiştir. İran Anayasasınının 19. maddesinde bütün kavimlerin eşit haklara sahip oldukları belirtilse de 15.

maddede Farsça resmî ve zorunlu dil statüsüne sahip, Türkçe ve diğer dillerin okullarda öğretilmesi ise sanki devletin görevi değilmiş gibi serbest bırakılmıştır. İran Anayasasına göre, “İran’ın resmî ve ortak dili Farsçadır. Bütün resmî belgeler, yazışmalar, metinler ve ders kitapları bu dil ve bu alfabeye olmalıdır. Fakat, yerel ve kavmî dillerin basında ve kitle iletişim araçlarında kullanılması ve onların edebiyatlarının Farsçanın yanında okullarda öğretilmesi serbesttir” (Kânûn-e Esâsî 1991: 26-27).

İran İslam Cumhuriyetinin kuruluş aşamasında Türkler etkin rol oynamışlardır. 1978 Şubatının 18-19’unda Tebriz’de meydana gelen ayaklanma Şah rejiminin yıkılmasına önemli darbe indirmiştir. İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllarda Türklere nisbî özgürlük gözlenmektedir. Bu yıllarda Türklerin kurduğu bazı siyasî ve kültürel cemiyetler ortaya çıktı. Azerbaycan Demokrat Partisi ilk olarak faaliyete başlamış, Azerbaycan gazetesi ve dergisi yayın organı olarak hizmet vermiştir. Ancak bu kısa ömürlü olmuş, 1980 yazından itibaren faaliyetine son verilmiştir.

1979 Şubatında Ayetullah Şeriatmedâri taraftarlarının kurduğu Halk-i Müselman (Hezb-i Cumhuri-ye Helg-i Moselman-i İran) Partisi birçok şehirde teşkilatlanmıştır. Yayın organı Farsça yayın yapan Halk-i Müselman gazetesidir. 1979 Aralık ayında Tebriz isyanı bahane edilerek parti kapatılmış, Şeriatmedâri ev hapsinde gözetim altında kaldıktan bir süre sonra vefat etmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti’nin belli bir dönemlerinde liderlik, cumhurbaşkanlığı, başbakanlık ve ordu başkanlığı gibi önemli makamlar hep Türklerin elinde olmuştur (S. A. Hâmeneyi; Lider ve eski Cumhurbaşkanı, E. Benisadr; ilk Cumhurbaşkanı, M. H. Müsevi; eski Başbakan, Müsevi Erdebilî; Adliye Bakanı, Safevi Devlet Muhafızları Ordusu Başkanı vs.).

1979’da Şah rejiminin devrilmesi ve İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Türklerin sahip olduğu nisbî bir hürriyet ortamında birden bire Türkçe matbuat ve kitapta bir patlama yaşanır. Onlarca gazete ve dergi ana dili ile yayın yapmanın heyecanı ile ilk yıllarda millî şuuru kuvvetlendirici yazılara ağırlık vermiştir. Devrimden hemen sonra kurulan Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyeti 1980’li yılların başında yayın organı *Ülker* dergisinde devrimi öven yazılara Türk dilinde yer veriyordu. Yine bu yıllarda Tebriz’de Genç Şair ve Yazarlar Cemiyeti *Gençlik* adlı yayın organı ile aynı doğrultuda yayın yapmaktaydı. 1979 Nisanında Tahran’da kurulan *Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti* 1981 Şubatında *Güneş* mecmuasını çıkarmıştır. 1979 Martında Tahran’da faaliyete başlayan *Azerbaycan Medeniyeti Cemi-*

yeti ünlü şair Habib Sahir'in öncülüğünde kurulmuştur. *Yoldaş, İnkılap Yolunda, Yeni Yol* ve birçok dergi, İran Türklerinin sorunlarını ve taleplerini ele alan yazıların yanı sıra, Marksist görüşlere yer verdiğinden zaman zaman rejim tarafından kapatılmıştır. Adı geçen dergilerin çıkarılmasında Hüseyin Düzgün'ün hizmetleri büyüktür.

Tahran'da Azerbaycan meselelerini araştıran bir grup *Çenlibel* gazetesini çıkarmıştır. Hiçbir grup ve partiyle ilgisi olmayan bazı dergiler de bu dönemde yayımlanmaya başlamıştır. Cevat Heyet'in öncülüğünde çıkan *Varlık*, Tebriz'de yayınlanan *Dede Korkut* dergileri ve *Furûg-i Azadi* gazetesinin ünlü şair Yahya Şeyda'nın denetimindeki Türkçe bölümü Türk kültürü yolunda önemli görevler görmüşlerdir. 50 yıllık Pehlevî idaresi yayın yapmanın açlığı içinde onlarca dergi, yüzlerce kitap neşrini devrimin ilk yıllarında gerçekleştirdiler. Yukarıda ismini saydığımız dergi ve gazetelerin dışında bir kısım Türkçe ve Farsça çıkan bazı dergi ve gazeteler ise Tebriz'de *Odlar Yurdu, Ulduz, Araz* gazetesi, *Molla Nesreddin, Dede Korkut* dergileri, Sarab'da *Veten Uğrunda* gazetesi, Tahran'da *Azadlık, Koroğlu, Azerbaycan'ın Sesi* dergileridir. Bu dergilerin tamamına yakını 1979-1980 yılları arasında neşredilmiş bir çoğu birkaç sayı çıkabilmiş, bazıları maddî sıkıntılardan dolayı, bir kısmı ise İran yönetimi tarafından çeşitli bahanelerle kapatma yoluna gitmiştir. *Varlık* dergisi zamanımıza kadar yayını sürdürmüştür.

Devrime kadar İran Türkleri arasında ana dillerinin kullanımının yasak edilmesi neticesinde okuma yazma bilenlerin az olmasını dikkate alan bazı parti ve cemiyetler gazete ve dergi neşretmenin yanında Türkçenin öğretilmesine ve yazılmasına yönelik kurslar açtılar. Tebriz evlerinde Türkçe dilbilgisi kurslarının açılmasında M. T. Zehtabi'nin büyük rolü olmuştur. Tahran ve Kum üniversitelerinde ise C. Heyet Türk dili ve edebiyatı tarihi alanında, H. Nutki dilbilgisi, M.A. Ferzane Azerbaycan halk edebiyatı ve H. Sadik dilbilgisi sahasında, Azerbaycanlı öğrencilerin açtıkları özel kurslarda Türkçe ders veriyorlardı. Son yıllarda da İran'ın birçok üniversitesinde (Tahran üniversiteleri, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Reşt, İsfahan, Şiraz, Zencan, Kerec vs.) öğrencilerin kişisel girişimiyle Türkçe kurslar açılarak A.Sarrafi halk edebiyatı ve folklor ağırlıklı dersler verirken, İ. Refref, İ. Hadi, Daşkın, İmami, T. Hudâyi, H. Gamberpur, H. Râsidi, M.R. Heyet vd. tarafından Türkçe öğretimi gerçekleştirilmiştir.

İran İslam Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında İran Türkleri *Tebriz Tiyatro Cemiyetini* kurmuş, *Arşın Mal Alan, Meşedi İbad* gibi meşhur eserler sahnelenmiştir. Tebriz'de her hafta sonu âşıkların saz çalıp şiir söylemeleri uzun sürmemiş 1980 yılının sonlarına doğru bu faaliyetler İslâma aykırı görülmüş ve yasaklanmıştır (Tagiyeva 1991).

1980 yılından itibaren Türk aydınları arasında kullanılan Arap alfabesi ıslah edilerek Türkçeye uygunluğunun sağlanması yolunda bazı adımlar atılmıştır. Bu konuda Hamit Nutki alfabe üzerinde çalışan diğer âlimlerin (K. Meşruteçi, H. M. Savalan, M. T. Zehtabi, B. Behzadi vs.) de görüşlerini dikkate alarak Arap alfabesini Türkçeye uygunlaştırmaya çalışmış, Farsça ve Arapçada olmayan ö, ı, ü gibi sesler için bazı harfler ve işaretler ekleyerek, tespit ettiği yazı kurallarını *Varlık* dergisinde uygulamıştır. Hamit Nutki'nin bu çalışmaları *İmla Kılavuzu veya Yazı Kâideleri* adıyla hem *Varlık*'ta hem de ayrıca kitap şeklinde yayımlanmıştır. 2000-2001 yıllarında Arap alfabesinin yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı duyulunca Tahran'da iki ayrı Ortografi Semineri gerçekleştirilmiştir. Dr. Cevat Heyet'in başkanlığında ve *Varlık*, *Nevid-i Azerbaycan*, *Şems-i Tebriz*, *Erk*, *Çiçek*, *Mehd-i Azâdi*, *Avâyi Eredabil* gibi birçok gazete ve dergi temsilcileri ile birlikte *Çiçekler Kuruluşu*, *Mişov Kültür Derneği*, *Güney Medeniyet Ocağı*, *Endişe-yi No Yayınevi*, *Sâbir Derneği* ve *Azerbaycan Biliyurtlular Toplumu* temsilcilerinin ve onlarca yazar ve şairin katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda alfabenin adı, ünlü ve ünsüzlerin yazılışı, diftonglar, hemze, birleşik kelimeler ve bu gibi konular ele alınmış, ilmî heyet tarafından hazırlanan tasarı katılımcılara dağıtılmış ve alınan neticeler gizli oylama yoluyla seçilmiş olan 3 kişilik bir komisyon (Behzad Behzadi, A. Sarrafi, M. R. Heyet) tarafından değerlendirilmiştir (Türk Dili Yazı kuralları 2001). Seminerin sekreteri (kâtib) İbrahim Refref'in her iki seminerin geçirilmesinde büyük hizmeti olmuştur.

1979'dan günümüze kadar İran devleti tarafından gerçekleştirilmiş olan tek Türkoloji semineri 1987'de Tebriz Üniversitesinde *Azerbaycan Türkçesi ve Edebî Dil Üzerine Araştırmalar* adı altında düzenlenmiştir. İran Kültür Bakanlığı'nın Doğu Azerbaycan Eyaletindeki Genel İdaresince düzenlenen bir günlük bu seminerde Tebriz Üniversitesi rektörü Dr. Seyflu, Türkçe Araştırma Merkezinin açılacağına karar verildiğini ve üniversitelerde Türkçe bölümlerin açılması gerektiği konusunda Radyo ve Televizyon Dairesi tarafından Yüksek Kültürel Devrim Konseyi'ne mektup gönderildiğini belirtmiştir. Seminer'de Dr. Yesrebi *İslam'da ırk, soy ve dil* ve Dr. C. Heyet *Azerbaycan Türkçesinin Tarihi*, Dr. Hamit Nutki *Genel Azerbaycan Türkçesi*, *Yazı Dili-Bedii Türkçe* konularında tebliğ sunmuş Şehriyar ise Türkçe şiir okumuştur (Varlık 1987: 3-5).

Onlarca Türkçe kitap ve derginin yayımlanması ve devlet tarafından bir Türkoloji seminerinin yapılması İran'da Panfarsistlerin sert tepkisine neden olmuştur. Dr. Cevat Heyet'in 1985 ve 1986 yıllarında yayınlattığı *Tarih-e Zeban ve Lehcehâ-ye Torki* (Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi) kitabı resmî

teşekkür mektuplarıyla Cumhurbaşkanı S. A. Hâmeney ve Başbakan M. H. Müsevi'nin beğenisini kazanıp Türk dili ve kültürüne büyük bir hizmet gibi değerlendirilse de Panfarsistler tarafından İran'ın parçalanması yolunda atılan tehlikeli bir adım olarak nitelendirilmiştir. İran Panfarsistlerinin önde gelen simalarından olan Nasrullah Purcevani, 1987'de yayınlattığı *İran-e Mazlum* adlı makalesinde "...Konya'ya ilk yolculuğum olmasına rağmen her şey benim için tanıdıktı. Yalnız mezar sahibi değil, hatta oranın binası, oradaki bütün eşyalar özellikle de çiniler, tabelalar ve duvarları süslemiş olan kumaşlar benimle benim dilimde konuşuyorlardı. Fakat mezarlığın dışında her şey benim için yabancı gözüküyordu. Konya halkının dili ve yazısı 750 yıl önce yaşamış Mevlana'ya ne kadar yabancı idiyse benim için de bir o kadar yabancıydı. Türkler de benim gibi Mevlana'yı kendilerinden biliyorlardı, ama benim aksime onlar Mevlana'dan değillerdi..." diyerek Konya yolculuğunu bu şekilde anlattıktan sonra Cevat Heyet'in adı geçen kitabını sert bir dille eleştirmiştir. Ona göre C. Heyet'in amacı Azerbaycan okullarında Farsçanın yerine Türkçenin okutulması ve ders kitaplarının Türkçe yayınlanması gerektiğini İran İslam Devletine kabullendirmektir (N. Purcevani 1987). N. Purcevani, Cevat Heyet'in kitapta yazdıklarını istediği gibi tahrif ederek onu ve onun gibi düşünenleri Pantürkist, bölücü ve Kuzey Azerbaycan ve Türkiye yanlısı olarak göstermeye çalışmıştır:

Büyük tepki ve teşviklere neden olan bu makale, İran'da Panfarsistlerle Türkçenin resmileşmesini isteyenler arasındaki çatışmaları şiddetlendirdi. N. Purcevani, dergisinin bir sonraki sayısında *Bâz Hem Derbâre-ye İran-e Mazlûm* (Yine de Mazlum İran Hakkında) adlı bir makalede Cevat Heyet'i İran'ın bütünlüğüne karşı çıkmakta ve Anayasa'yı bozmakta suçlamış ve daha sonra hem C. Heyet'in cevabını hem de onun lehinde ve aleyhinde yazılmış mektupları nakletmiştir. Purcevani ikinci yazısında, Heyet-i Türkçe'nin İran'da resmi bir dil olmasını suçlar (N. 1987).

Dr. Cevat Heyet *İran-e Mazlum* makalesine yazdığı sert cevapta, Purcevani'nin cümleleri istediği gibi değiştirdiğini anlatıp onları düzelttikten sonra suçlamaları yanıtlamıştır;

"Batı hayranlığının moda olduğu Şah döneminde Tahran mağazalarının %50'den fazlasının adı yabancı kökenli olduğu hâlde Türkçe bir isim yasak olup bir kitapta Türkçe bir kelime görülseydi Şah memurları tarafından basılışı durdurulurdu ve o kelime çıkarılmayınca kadar yayınlanmasına izin verilmezdi. Pehlevi rejimi komünizm ve Sovyetlerden daha çok Türk ve Türkçe düşmanı idi. O yüzden de İran'a karşı içinde

bir kelime bile bulunmayan Türkçe kitapların yakıldığı dönemde Tude Partisi'nin komünizmle ilgili kitapları serbest bırakılmıştı... Yazar (Purcevadi), Türkçeyi komünizm ve pantürkizmin yayılma aracı gibi göstermeye çalışıyor ve çelişkili bir şekilde beni bir yerde Pantürkist, diğer yerde ise komünist adlandırıyor ve makalesinin 10. sayfasında da bana müslüman İranlı diye hitap ediyor. O ve onun fikirdaşları pantürkizmin anlamını bilmediklerinden dolayı Türkçeyi seven veya onun edebiyatını bilen herkese pantürkist diyorlar. Onlara göre pantürkistlikle türkolog aynı anlamı taşımaktadır.”

Cevat Heyet'in cevabının hemen ardından M. S. İmzalı bir Türk de, “Farslar Moğol Neslindedir” adlı bir yazıda Purcevadi'yi sert bir şekilde eleştirir.

İkinci mektup yine M. S. imzalı bir Türk tarafından yazılmıştır. Purcevadi'yi savunan yazısında müellif, kendisinin Türk olduğunu ve gençliğinde Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin taraftarlığını yaptığını fakat, bugün pişmanlık duyduğunu yazmaktadır. Ona göre Azerbaycan halkı bir kez bu sürece sokulmuştur ve bugün çok daha dikkatli olması gerekir. Kasım Türkan Çin ve güneş yurdundan Avrupa'nın kalbine dek başlıklı yazısında “Biz Türkler tarihler yaratan muhteşem bir milletiz. Güneş yurdu ve Çin'den Avrupa'nın merkezine kadar bir kemer gibi yer küresini çevrelemiştir. Bizim çok eski bir dilimiz ve zengin bir kültürümüz vardır” diye Cevat Heyet'in kitapta yazdıklarının tamamen gerçeklere dayandığını ve ona karşı düşüncelerin şovenizm ürünü olduğunu belirtmiştir. A. S. Avrin adlı başka bir yazar Azerbaycanlıların aslen Türk olmadıkları fikrini savunduğu mektubunda Cevat Heyet'i Türk-Fars savaşı başlatmakla suçlamaktadır. O şöyle yazıyor: “...İnkâr edilmez bir gerçek şu ki, kaç yüzyıl bundan önceden Azerbaycan'ın yerel dili Farsça ve Azericeyle karışık bir Türkçeye çevrilmiştir. Fakat bu Türkçe, müellifin Varlık dergisinde yazdığı ve resmî yerlerde konuştuğu galiz Türkçe değildir”. Avrin, mektubunun devamında Panfarsismin hizmetinde olan A. Kesrevî, A. Kâreng, M. Edip Tûsi, N. Nâtik, M. Murtezevî, M. Nevvabî, Sadık Kiya, İ. Rıza, Y. Zuka ve Rahimzade Melek gibi Türk düşmanlarının eserlerinden faydalanmadığından dolayı Tarih-e Zeban ve Lehceha-ye Torki kitabını bilim dışı ve siyasi amaçlarla yazılmış bir eser olarak değerlendirmeye çalışıyor. O C. Heyet'in “Türk dilinin adının Azerbaycan kelimesiyle değiştirilip onun Azerbaycan'la sınırlandırılması hükümetin hilesi ve yaygın bir hatadır. Geçen 50 yılda hükümet adamları ve gerici alimler Azerbaycan'ı tamamıyla farklı bir millet ve onun dilini de Türkçeyle hiçbir ilişkisi

olmayan ayrı bir dil olarak göstermeye çalışmışlar” sözünü şiddetle eleştirerek böyle sözlerin bilimsel bir kitapta değil, siyasî partilerin beyanatında söylenmesi gerektiğini yazmıştır. Ona göre, *Varlık* dergisini okumayan hiç bir Azerbaycanlı “*göçebe Oğuz kabilelerinin masalları arasındaki tanınmamış Dede Korkut adını tanımaz. Bu gibi yabancı adları Rüstem, Gúderz, Giv, Bijen vs. gibi tanınmış adlarla değiştirmek ayrılıkçılıktan başka bir şey değildir*” (N. Purcevani 1987). Dergide yer alan son mektup Azerbaycanlı olduğunu yazan Tahran’dan Z. Rahim tarafından gönderilmiştir. Azerbaycan Demokrat Hükümeti döneminde Pişeveri ve onun kurduğu devlete karşı mücadele ettiğini yazan Z. Rahim, kitabı okuduktan sonra Türkçeyi savunma adı altında siyasî amaçlar gütmekten ve dolayısıyla da tehlikeli oyunların bir daha tekrarlanmasından korktuğunu da gizlememektedir (N. Purcevani 1987).

Güney Azerbaycan’da Türkçe yayın yapan radyo ve televizyon bulunmasına rağmen tüm okullarda eğitim Farsça yapılmaktadır ve tüm resmî işler resmî dilde gerçekleştirilmektedir. İran’ın içinde bulunan etnik grupların komşu devletlerdeki soydaşlarıyla yakın kan ve dil bağları bulunmaktadır. 1991’de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran arasında ilişkiler sorunludur. Güney ve Kuzey Azerbaycan arasındaki ilişkilerin genişlenmesi ve dolayısıyla da İran’da Türklük ve Azerbaycanlılık şuurunun artması iki devlet arasındaki münasebetleri etkileyen en önemli faktördür.

İran’ın bünyesinde yer alan ve özellikle Azerbaycan ve Türkmen Türklerinden oluşan Türk unsurları, bu ülkenin Türk Cumhuriyetlerine yönelik tutumunda sorunlar meydana getirmektedir (Erol 2002: 66-75). Kafkaslarda İran’ın politikasını belirleyen hususlar Türkiye ve Rusya’nın bölge politikalarıyla Azerbaycan’ın yönelimleri olagelmıştır. Kafkaslarda İran’ın Türkiye’nin lehine olacak gelişmelerden kaygılandığı, bunun aynı kaygıyı taşıyan Rusya ile konjonktürel bir uzlaşmaya yol açtığı ifade edilebilir. İran’da nüfusun büyük bir bölümünü (neredeyse yarısını) oluşturan Güney Azerbaycan’ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyuttur (Sarıkaya 2002: 31). Bu gelişmeler başta Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere İran, Türkiye ABD ve Rusya’nın bölgesel politikalarını şekillendirmektedir.

İran Türk aydınlarını ilgilendiren siyasî olayların başında, Karabağ Meselesi gelir. Karabağ’daki kanlı olaylar ve Kuzey Azerbaycan topraklarının %20’sinin Ermeni güçleri tarafından işgali, İran Türklerini birleştiren, onlarda millî birlik hissi uyandıran en önemli faktörlerden biri olmuştur. Karabağ sorunu tamamıyla siyasî bir mesele olmasına rağmen, İran Türk aydınlarının her

zaman açık şekilde itirazıyla karşılaşmıştır. Karabağ şehitlerine yas törenleri düzenlenmiş, İran İslam Cumhuriyeti devletinden Karabağ müslümanları için yardım talep edilmiş ve hatta gönüllü asker olarak Ermeni işgalcilere karşı savaşa hazır oldukları İran devlet adamlarına yazılan mektuplarla bildirilmiştir. 1993 yılında Dr. Cevat Heyet ve *Varlık* dergisi yazarlarının teşebbüsü ve onlarca bilim adamı, iş adamı, hekim ve yazarın imzasıyla İran İslâm Cumhuriyeti lideri Ayetullah Hameney'e gönderilen açık mektupta, İran devletinin Karabağ sorununa gösterdiği ilgi ve kaçkınlara yaptığı yardımdan dolayı teşekkür edildikten sonra, dünya Müslümanlarına karşı başlatılan yeni Haçlı seferleri hatırlatılarak bölgede ikinci bir İsrail devletinin kurulmasına izin verilmemesi ve Bosna Müslümanlarına olduğu gibi Karabağ müslümanlarına da yardım amacıyla "Azerbaycan Haftası" ilan edilmesi istenmiştir.

Aynı yılda Dr. Cevat Heyet, talebelik zamanından tanıdığı Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e Karabağ sorununun bir an evvel çözülmesi ve Azerbaycan topraklarının işgalci Ermeniler'den kurtarılmasına yardım etmesi için mektupla müracaat etmiştir. Varlık dergisinde de yayınlanan bu mektubun bir kopyasının İran Dışişleri Bakanı Dr. A. Vilayeti'ye gönderildiği de belirtilmiştir (Heyet. 1994). Bu mektup, İran basınında sert tepkilerle karşılaşmıştır.

Dr. Cevat Heyet'in yürek ağrısıyla yazdığı mektup, İran'da bazılarını rahatsız etmiştir. Türkiyeli ve ana dilinin Türkiye Türkçesi olduğunu, İran'da mikrobiyoloji ve bakteriyoloji alanında çalıştığını yazan M. Süphandağlı *Keyhan-i Havayi* gazetesinde (31.08.1994) yayınlattığı cevapta C. Heyet'i laik bir devletten yardım ummakla suçlamaktadır. Bu yazı Azerbaycan Türkçesine de çevrilmiştir (Yol Dergisi, Temmuz-Ağustos 1994).

Mozaik bir etnik yapıya sahip olan İran, çağdaş tarihte sürekli etnik sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Etnik istekler ve hareketlilikler merkezî devletin zayıfladığı her zaman kendini göstermiştir. Güney Azerbaycan'da ve İran'ın birçok bölgesinde millî istekler dile getirilmiş ve Hâtemi'nin sivil toplum çerçevesi içinde etnik grupların sorunlarını çözmeye isteği her gün artmıştır.

1997'de cumhurbaşkanlığı seçimlerinde "İran bütün İranlıların" sloganıyla büyük oranda oy kazanan Hâtemi, verdiği sözleri tutamayınca ikinci seçimde birçok oyu kaybetmiştir.

8 Haziran 2001'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine Türkler arasındaki katılımın oranı düşüktür. %60 oranındaki katılımı Hatemi'ye %80 civarında oy çıkmıştır (Bayır 2001: 5-19). 8 Haziran 2001 cumhurbaşkanlığı seçimi öncesi Hatemi'ye bir dilekçe yazan bir grup Azerbaycan milletvekili, akademisyen ve entelektüel "*İran'ın sadece belli bir gruba değil, tüm İranlılara*

ait olduğunu hepimiz kabul etmek zorundayız” diyerek eğitim ve yayında ana dillerine daha fazla hak verilmesini talep ettiler.

Güney Azerbaycan Türkleri kendilerini genellikle Türk diye adlandırırlar. Ana dilleri için önceleri Türkî kelimesi kullanılırken, Kuzey Azerbaycan’ın etkisiyle bazı şahısların “Azerbaycanca, Azerî, Azerbaycan dili” terimlerini kullandığını görmekteyiz. Varlık dergisinin sahibi Dr. Cevat Heyet dergide yayımladığı makalelerinde Azerbaycan dili, Azerbaycanca ve Azerî terimlerinin 1936’ya kadar kullanılmadığını ve o tarihten itibaren Stalin’in emriyle uydurulduğunu söylemektedir. M. R Heyet “Şairlerimiz bizi ve dilimizi néce adlandırırlar” adlı yazısında 12. yy. şairi Genceli Nizami’den 20. yy. şairi Şehriyar’a kadar onlarca şairin eserlerinden örnekler vererek ana dilinin hiçbir zaman Azerbaycan dili olarak adlandırılmadığı ve her zaman Türk dili veya Türkî teriminin kullanıldığını ispatlamaya çalışmıştır (M.R. Heyet: 1997). Birinci Ortografi Seminerinde “*dilimizin adı Türkçedir, fakat diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında Azerbaycan Türkçesi de denilebilir*” diye dilin adı ilmî heyet tarafından Türkçe olarak kabul edilmiştir.

1990’larda çok sayıda Türkçe dilbilgisi kitap ve sözlüğün yayımlandığına şahit olmaktayız. Kuzey Azerbaycan’da basılan bir kitabın Güney Azerbaycan’da yayımlanması bu dönemde artmıştır (Hasanov 1992, C. Heyet 1992). 1993’te Tahran’da yayımlanan Abdul Kerim Manzûri Hâmneyi’nin *Mokâlimât-i Rûzmerre-yi Turki-Farsi* (Türkçe-Farsça Günlük Konuşma Kitabı) adlı eseri Türkçe-Farsça konuşmaya yönelik deyim rehberidir. Kitapta Arapça karakterleri Lâtin ve Kiril alfabelerine dönüştürmek için bir tablo yer almaktadır. Kiril alfabesinin de tabloya dahil edilmesi Azerbaycan Cumhuriyetinden gelecek metinlerin okunmasını kolaylaştırma isteğine işaret etmektedir. İran Türklerinin folklor ve halk edebiyatı mahsulleri üzerine de birçok kitap neşredilmiştir (Shaffer 2002). Sözlük alanında çıkan kitapların sayısı son yıllarda artmaktadır. Sözlüklerin tamamına yakını iki dilde özellikle de Türkçe-Farsça’dır. M. Pifun’un 1982’de yayınladığı yaklaşık 30 bin kelimeyi içerdiği *Ferheng-e Azerbaycani-Farsi* (Azerbaycanca-Farsça Sözlük) adlı sözlüğünün ardından 1989’da Behzad Behzadi aynı adla yaklaşık 50 bin kelimeyi kapsayan yeni bir sözlük neşretti. Bundan iki yıl sonra İ. Olgun ve C. Direhşan’ın birlikte hazırladıkları *Ferheng-e Torki-ye Estantbuli-Farsi* (İstanbul Türkçesi-Farsça Sözlük) kitabı yayımlandı. Kuzey Azerbaycan’da çıkan *Azerbaycan Dilinin İzâhlı Lüğeti* B. Behzadi tarafından Arap alfabesine aktarılarak 4 ciltte Tahran’da neşredildi. 1985’te Gazi Gonbed, Türkmen Türkçesinin *Sözlükünü* (tek dilde) yayımlattı. Farsçadaki Türkçe kelimelerle ilgili çalışmalar da dikkat çekicidir. Cevat Heyet 1984’te yayımladığı

Mükayeset'ül-Lugateyn (İki Dilin Karşılaştırması) eserinde Türkçe ile Farsçayı karşılaştırdıktan sonra Farsçada olduğu gibi kullanılan veya o dilde karşılığı olmayan 1700 Türkçe kelime vermiştir. 2000 yılında da A. İrşadifer'in *Ferheng-e Vâjegan-e Torki der Zeban ve Edebiyat-e Farsi* (Fars dili ve edebiyatında Türkçe kelimeler sözlüğü) eseri ve onun devamında da İ. Hâdi'nin *Ferheng-e Etimolojik-e Torki-ye Novin* (Yeni Türkçenin Etimolojik Sözlüğü) kitabı yayınlanmıştır. Bu eser bütün kusurlu yönlerine rağmen İran'da Türkçenin etimolojisi üzerine yapılmış ilk çalışma olduğu bakımından dikkate değerdir. M. S. Nâibi'nin *Vâjegân-e Zeban-e Torki Der Farsi* (Farsçada Türkçe Kelimeler) eseri de son zamanlarda bu konuda yazılmış eserlerdendir. Bu dönemde Dede Korkut Destanları 5 defa yayımlanmıştır. İlk defa 1979'da M.A. Ferzane tarafından yayımlanan bu eser daha sonra 1999'da H. M. Güneyle tarafından da araştırılarak neşredilmiştir. 3. neşri çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle olup M. R. İsmayilzade'ye aittir. Eserin bir kısmı 1976'da F. Azebdefteri ve M. H. Ekberi tarafından İngilizceden Farsçaya çevrilmiştir. Kitabın tam çevirisi ise 2002'de Behzad Behzadi tarafından Tahran'da yayımlanmıştır. *İran Türkçesinin Sarfi, İnci Dilim-Edebî Azerbaycan Dilinin Kâideleri* (M.T. Zehtabi), *Mebani-ye Destûr-e Zebân-e Azerbaycani* (M. A. Ferzane), *Mükayeset'ül Lugateyn* (C. Heyet), *Torki Honer Est* (Türkçe Hünerdir)(İ. Hadi), *Ana Dil ve Türk Dili* (İ. Refref), *Hodâmuz-e Torkemeni* (Kendi kendine Türkmençe Öğrenme Kılavuzu) (M. Durdi Gazi), *Zebân-e Torki-ye Gaşgâi ve Şive-ye Negâreş-e An* (Kaşkayi Türkçesi ve Onun İmla Kuralları)" (M. Merdâni)" gibi eserler bu dönemde dilbilgisine ait yayınlar arasındadır. Edebiyatla ilgili çalışmalar arasında en önemlileri şunlardır: Cevat Heyet *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış I, II, Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı, Edebiyatşinaslık*, Y. Şeyda *Edebiyat Ocağı* (Çağdaş Azerbaycan Şairlerinin Antolojisi), H. Rôşen *Edebiyat-e Şifahi-ye Merdum-e Azerbaycan* (Azerbaycan Halkının Şifahi Edebiyatı), S. Serdariniya *Yaddaşti Ber Tarihçe-ye Teatr-e Azerbaycan* (Azerbaycan Tiyatrosu Tarihi Üzerine Notlar), A. Tebrizli *Dil ve Edebiyat*.

A. Sarrafi'ye göre 1979'dan günümüze kadar halk edebiyatıyla ilgili 115 kitap yayımlanmıştır ki, onlardan 90'ı Azerbaycan Türkçesi, 9'u Farsça, 10'u Türkmen Türkçesi ve 6'sı ad iki dilde (Türkçe-Farsça) olmuştur (A. Sarrafi 1999: 68). Tarihle ilgili çalışmalar oldukça kısıtlıdır. C. Heyet'in *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış* eseri ile M.T. Zehtabi'nin *İran Türklerinin Eski Tarihi* kitabı dışında yayınlanmış olan eserler daha çok Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de çıkan tarih kitaplarının çevirisidir. Faruk Sümer'in *Oğuzlar ve Safevi Devletinin kurulmasında Anadolu Türklerinin Rolü* adlı

kitapları Farsçaya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Refik Özdek'in *Türkün Altın Kitabı* adlı eserinin ilk iki cildi Azerbaycan Türkçesiyle neşredilmiştir. Günümüze kadar İran'da Türk dili tarihi üzerine yazılmış olan en önemli eser daha önce de bahsettiğimiz gibi Cevat Heyet'in *Tarih-e Zeban ve Lehceha-ye Torki* adlı eseridir. Bu eserin 3. baskısı 2001 yılında yayınlanmıştır. Hikâye ve roman kitapları olarak da *Hayat Facıalarından* (G. Sabahi), *Gara Çuha*, *Son Nağil Son Efsane* (N. Menzûri), *Göy Gurşağı* (İ. Hadi), *Şaman* (Memizede) gibi eserlerden söz edilebilir. İran'da her yıl aşağı-yukarı 4000 kitap yayınlanır. Oysa, 1989 yılında Türkçe sadece 150 eser yayımlanmıştır (Cevadi, Bahaduri 1999).

1997'de Hâtemi döneminin başlamasıyla Türkçe dergi ve gazeteler bir birinin ardınca yayımlanmaya başlamıştır. İran Türkleri Farsça eğitim aldıklarından ve bazı konuların Türk olmayan İranlılar tarafından okunmasını istediklerinden dolayı gazete ve dergileri iki dilli Türkçe ve Farsça olarak yayımlamışlardır. Bazı dergilerin tamamen Farsça (örneğin *Yaprak* dergisi), bazılarının da tamamen Türkçe çıktığı (örneğin *Yurt* dergisi) görülmektedir. Bu tip yayın organlarının sayısı azdır. İran Türklerinin çıkardığı dergi ve gazeteler genellikle iki dillidir. *Öyrenci* adlı dergi Türkçe, Farsça ve İngilizce çıkarken Arap alfabesinin yanında bazen Lâtin alfabesini de kullanmaktadır. İran resmî dairelerinin denetimi altında Kuzey Azerbaycanlılar için yayımlanan *Körpü* adlı gazete Kuzey Azerbaycan yazı dilini ve Kiril (son zamanlarda Lâtin) alfabesini kullanır. Türkmen Türklerinin *Yaprak* adlı dergisi ve Türkmen Türkçesiyle çıkan *Sahra* gazetesi bulunmaktadır. Özellikle son beş yıldır İran'da üniversite öğrencilerinin çıkardığı dergiler dikkati çekmektedir. Tahran, Tebriz, Erdebil, Hoy, İsfahan, Zencan, Merend, Hemedan gibi şehirlerde bulunan üniversite öğrencileri millî şuuru yükseltmek, Türk kültürünü araştırmak ve yaşatmak amacıyla otuz civarında dergi çıkarmışlardır. *Araz*, *Bakış*, *Baykuş*, *Birlik*, *Çağrı*, *Çiçek*, *Dan Ulduzu*, *Erdem*, *Heyder Baba*, *Kimlik*, *Kopuz*, *Koroğlu*, *Nesim*, *Öyrenci*, *Sav*, *Seher*, *Toprak*, *Ulduz*, *Yurt*, *Işık*, *Ildırım*, *Barış*, *Ulkan* adlarını taşıyan dergilerin ad olarak seçtikleri kelimelerin Türkçe olması ve sembolik anlam taşımaları da dikkati çekmektedir. Öğrencilerin çıkardığı dergilerde kullanılan dilin Türkiye Türkçesinden bir hayli etkilendiği görülmektedir. Öğrenci, öğretmen, uçak, özel, olay gibi onlarca kelime Türkiye Türkçesinden geçmiştir. Bunda bölgede seyredilen Türkiye televizyonlarının ve Türkçe kitapların payı olduğu kadar, Türkiye üniversitelerinde okuyan İran Türklerine ait öğrencilerin de önemli katkısı olmuştur. Ayrıca Güney Azerbaycan öğrencilerinin yeni Türkçe kelime türetme eğilimlerinin güçlenmesi de dikkati çekmektedir.

Eskiden dârülfünun ve medrese-ye âli denilen kelimeye karşılık olarak İran'da Farsça dâneşgah ve Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de üniversite kelimesi kullanılmaktayken Güney Azerbaycan'da Özbek Türkçesinde enstitü anlamına gelen *bilim yurti* kelimesinden türeyen *biliyurt* terimini kullanmaya başlamışlardır.

Azerbaycanlı “biliyurtlular” toplumunun teşebbüsü ile hazırlanan öğrenci dergilerinin ortak sayısında Dr. M. A. Çehregani öğrencilere hitaben yazdığı “*Yolunuz Milletçilik yoludur, tepeden turnağa kadar milletçi olmalıyız*” diyerek onların yayın politikalarını şekillendirmektedir. Aslında öğrenci dergilerinin hepsi Türk milletçiliği, Türkçenin İran'da hakim kılınması, sözlü ve yazılı edebiyatın örneklerinin halka ulaştırılması, Azerbaycanlılık şuurunun uyandırılması gibi konulara yönelmişlerdir. Örneğin, *Araz* dergisi kendisine geçmişi tanıtmak ve anayasanın 15. ve 19. maddelerinin uygulanmasını sağlamayı en önemli hedef olarak seçmiştir. Barış dergisi “*seninle barışmak, seninle sevişmek, seninle öpüşmek ebedî borcumdur benim, anayurdum: Azerbaycan*” parolasıyla çıkmaktadır. Çağrı dergisinin ortak sayıda yer alan sayfalarında onun yayın politikası hakkında çok açık bir fikir edinmek mümkündür: “*Çağrı'nın geniş kitleler tarafından alkışlanması tuttuğu siyasette, yani milletçilik ve milletleşme sürecimizi ele alan yazılara yer vermesindedir... Bugün hangi ideolojiye sahip olursak olalım siyasi çizgimizin esas istikameti Türkolog ağırlığı ile Azerbaycancılık olmalıdır*”. Şehriyar dergisi çıkış gayesini “*Biz yalnız öz dilimizi seviyoruz, onun yok olmaması için bir millî vazife olarak dilimizi hıfz etmek kararına vardık. Şehriyar dergisi bu yolda ilk adımdır*” diyerek açıklamaktadırlar (Öğrencisel Dergilerin Özel sayısı, 7 Mart 1380).

Millî Kimliğin Şekillenmesinde Varlık Dergisinin Yeri

Varlık dergisinin ilk sayısı Nisan 1979'da Tahran'da yayımlanır. Derginin kurucusu ve başyazarı Dr. Cevat Heyet'tir. Yazı kurulunda ise Cevat Heyet, Hamit Nutki, M.A. Ferzane, G.H. Begdili, H. Memmedzade, T. Pirhâşimi, A. Menzûri Hâmneyi, H. M. Savalan, S. Serdâriniya, A. Muhsini, K. Meşrûteçi Sönmez, A. Kemâli, İ. Hâdi, M. T. Zehâtîbi, M. Hesâri, B. Resulvend, M. Rıza Heyet, İ. Refref, A. Sarrafî, H. Râşidi, E. Azâd, H. M. Güneyli bulunmuşlardır. H. Nutki, 12 yıl derginin başyazarı olarak çalışmış, vefatından sonra bu görevi C. Heyet üstlenmiştir. Derginin yazı işleri müdürlüğünü 2001 yılına kadar M. Rıza Heyet ve ondan sonra da İ. Refref yapmıştır. M. H. Şehriyar ilk sayıdan itibaren derginin şeref üyesi seçilmiştir. D. İbrahimpur'un ve ondan sonraki yılda M. İskenderi'nin derginin hazırlanma-

sında büyük emeği geçmiştir. Yazıların yaklaşık %20'sinin Farsça yayınlandığı derginin ilk sayılarında “kültürel-sosyal dergi” ibaresi yer alır. İlk yıllarda ayda bir çıkan dergi, daha sonraları iki ayda bir ve üç ayda bir çıkmaya başlamıştır. Yazı kurulu ilk sayısında çıkış sebeplerini “*Azerbaycan halkının millî ve kültürel varlığına, dil ve edebiyatına, folklor ve halk edebiyatına, iftihar edilecek geçmişine, tükenmez bedii ve hünerî kudretine yol açmak ve onu yeni tarihî-sosyal şartlarda daha demokratik ve daha ileri ülküler etrafında birleştirmek arzusu ile ortaya çıkmıştır.*” sözleriyle açıklamaktadır.

Varlık dergisinin çıktığı yıllarda İran Türklerinin edebî dil üslûbu tam olarak inkişaf etmemişti. İmlâ ve noktalama işaretleri konusunda bir birlik bulunmuyordu. Devrimden sonra matbuatta dil problemi ortaya çıkmıştı. Kuzey Azerbaycan'ın edebî diline dayanan yazı dilinde bir yenileşme süreci başladı. Dergi ilk zamanlarda dil-üslûp problemini tedricen ortadan kaldırmış, Arap alfabesi ile sözlerin kolay okunmasını sağlamıştır. Türklerin kullandığı ortak kelimelere de sayfalarında yer veren dergi Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin yüz sene önceki misyonunu üstlenmiştir. *Varlık* dergisi Güney Azerbaycan Türkçe basınının atası olması itibarıyla *Ekinçi*'nin, yayım alanı genişliği, okuyucuda bıraktığı etki ve mektep hâline gelmesi itibarıyla *Molla Nesreddin*'in ve dil ve mefkûre itibarıyla da *Tercüman*'ın devamı olarak değerlendirilebilir.

Varlık dergisi 1979-1982 yılları arasında millî meselelerde daha ateşli ve yol gösterici yazılara yer verirken 1983-1990 yıllarında (daha çok İran-İrak savaşının etkisi altında) bir durgunluk döneminin içine girmiştir. 1991'den günümüze ise yine İran Türkleri'nin kültürel ve sosyal durumlarının iyileştirilmesi için ilk yıllarda olduğu gibi yayım faaliyetine devam etmektedir.

Derginin ilk çıktığı dönemlerde daha çok folklor ve halk edebiyatı ile ilgili yazılara, malzemelere yer verilirken, okuyucuların durumu da göz önüne alınarak sade ve anlaşılır bir dil kullanıldı. Türkçenin dilbilgisi ve üslûbu hakkında bilgi verilirken meşhur şair ve yazarların eserlerinden ve halk edebiyatı mahsullerinden örnekler verilmiştir. Okuyuculara kolaylık olsun diye derginin sonunda açıklamalı bir sözlük yer almaktaydı. Derginin dille ilgili bu politikası netice vermeye başlamış, önceleri genellikle Farsça olan okuyucu mektupları daha sonraları Türkçeye dönüşmüştür. Son dönemlerde *Varlık* dergisinin öncülüğünde dil ve imlâ kurultayları yapılmakta, sonuçlar dergide yayımlanmaktadır. Bu çalışmaların ileride oluşturulacak bir Türkçe dil enstitüsünün dönüşme, onun altyapısını hazırlama yönünde olduğu ifade edilmektedir.

Varlık dergisinde edebî dil problemi çok geniş olarak ele alınmıştır. Millî birlik ve millî şuurun oluşturulmasında millî dil ve onun şekillenmesi önemli bir yer tutmaktadır. Dergide Güney Azerbaycanlı aydınların bu konu ile ilgili makaleleri yayınlanırken millî dilin yaşatılması ve devlet dili olarak kullanılması hedeflenmiştir. Diğer taraftan İran’da kullanılan Türkçenin tarihi, Türk lehçe ve şiveleri arasındaki yeri hakkında bir çok kapsamlı yazılara yer verilmiştir. O dönemde Tebriz ağzının edebî dil olarak seçilmesi yönündeki bazı görüşler ileri sürülürken *Varlık* dergisi, bir halkın iki yazı dili olmaz diye Rusça kelimeleri değiştirerek Kuzey Azerbaycan’da kullanılmakta olan edebî dili uygulamaya çalışıyordu. M. A. Yaşar “Konuşma dili-Yazı dili” adlı makalesinde şair ve yazarları ortak bir yazı dilinin oluşturulması için göreve çağırılmaktadır (Yaşar 1979). Derginin yazarları özellikle de C. Heyet ve H. Nutki Azerbaycan Türkçesi edebî diline Türkiye Türkçesinden de bazı kelime ve terimler ekleyerek hem Azerbaycan’da (Güney ve Kuzey) hem de Türkiye’de anlaşılabilen bir Türk dili yaratmaya çalışmışlardır.

Ana dili Azerbaycan Türkçesinin varlığının korunması, *Varlık* dergisinin sahibi ve baş yazarı Cevat Heyet’i düşündüren esas meselelerdendir. O, Paniranist politikalar sonucu İran’da konuşulan Türkçeye “Azerbaycan Dili” denmesini şiddetle tenkit eder. Cevat Heyet ana dilini “yabancı dil”, “mahallî dil” şeklinde isimlendirenlere cevap olarak yazdığı yazısında Azerbaycan Türklerinin bugünkü dili Türk dilidir. Her halkın dili, annesinin kucagında öğrendiği dildir. Ona göre Azerbaycan dili ifadesi dar anlamlıdır. Öyle ki Azerbaycan’da kullanılan Türk dili sadece burada değil, İran’ın Fars bölgelerinde de binlerce kişinin yüzyıllar boyu kullandığı dildir. Buna Azerbaycan dili dediğimizde onun işleklik sahası küçülür. Bu dil 1930’lu yıllara kadar Türk dili olarak adlandırılmıştır. Cevat Heyet söz konusu makalesinde “*Bizim dilimize İran’da Türkî diyorlar. Eskiden beri dilimizi Türki adlandırıyorlar. Avrupa Türkologları da dilimize Azerbaycan Türkçesi veya Azerî Türkçesi diyorlar. Türkiye’nin Osmanlı veya Anadolu Türkçesinin Türkçe olarak adlandırılması bizim dilimizin de aynı adla adlandırılmasına engel olmamalıdır*” (C. Heyet 1982 sy. 37-38: 13).

Cevat Heyet derginin 19. yıl dönümü münasebetiyle yazdığı makalede, geçen 19 yıldaki durumu şöyle açıklamaktadır:

“Uzun yıllar Pehlevî rejimi döneminde yasak olan ve kökten inkâr edilen bir dilde dergi çıkarmak ve o dili, edebiyatı ve kültürü yaymak kolay bir iş değildi, hatta bugün bile kolay değildir. İslam İnkılabının ve onun iş başına getirdiği hükümetin bize verdiği hakkı hayata geçirmek bizi birçok

ze verdiği hakkı hayata geçirmek bizi birçok zorluklarla karşı karşıya koymuştur. Pehleviler zamanında hükümet stratejisi gibi propaganda yapılan Türk düşmanlığı zaman zaman kültür şeklini almıştır. Kökü ta Firdevsi ve onun zamanına kadar uzanan Türk düşmanlığı Pehlevilerin iş başına gelmesinden sonra en şiddetli şeklini almıştı. Hele Avrupa'dan gelen milliyetçilik, Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra Pehleviler zamanında Fars milliyetçiliği ve hatta şovenizminin doğmasına ve halk arasında özellikle de okumuşlar ve aydınlar arasında milli kültür ve vatanseverlik! gibi yayılmasına sebep olmuştur. Bu durum, Pehlevilerin devrilmesiyle ortadan kalkmamış ve maalesef hâlâ devam etmektedir." (C. Heyet 1998).

Cevat Heyet *Varlık* dergisinin 78. sayısında Farsça olarak yazdığı makalesinde İran yönetiminin ve İranlı şovenistlerin Türk diline yaklaşımını eleştirir. Güney Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasına karşı çıkan C. Heyet, Farsça ile birlikte Türkçenin de eğitimde kullanılmasını istemekte ve buna karşı çıkanlara ise, "İranlıyız, resmî ve millî hem de ırkçı vatandaşlarımızın ana dili olan Farsçayı seviyoruz. Biz onunla birlikte kendi ana dilimizi de okuyup yazmak istiyoruz. İrkçılar bize, siz bunu yaptığınızda Pantürkist olursunuz, Azerbaycan'ı İran'dan ayırırsınız diyorlar. Aslında onlar bize İran Anayasası'nda korunmasına rağmen diyorlar ki, siz kendi ana dilinizi unutun, Farsça yazın ve varlığını inkar edin", cevabını vermektedir (C. Heyet 1990: 25-38).

"Azerbaycan Türk Dili'nin Adı ve Mövgeyi Bârede" adlı makalede Cevat Heyet Türk dilinin tarihi, Türk kavimleri, Azerbaycan Türkçesinin yeri, Azerbaycan Türklerinin etnik dağılımı ve halk edebiyatından yola çıkarak şu neticeye varmaktadır ki, *şu anda İran'da Türkçe konuşan ahali Türk dilli değil, her bakımdan Türktür* (C. Heyet 1993: 87).

Varlık dergisinde daha çok halk edebiyatıyla ilgili yazılar yazan M. A. Ferzane "Ana Dilimiz ve Millî Varlığımız Uğrunda Mübarize Defterinden" başlıklı yazılarında (sayı 91-93, 1994) "Türklerin dil ve kültürünün yasak edildiği yıllarda onun korunup yaşatılmasında halkın, özellikle annelerin önemli rolü olmuştur. Baska ne kadar şiddetli olursa olsun, halk her yerde bayatı, koşma, yetim segahı, terâne ve tiringe okuyarak, anneler evde çocuklarına ninniler söyleyerek bu millî varlığı koruyup yaşatmışlardır" demektedir (Ferzane 1994: 78-79).

H. Nutki derginin ilk sayısında yazdığı *Ağaran Fecri selamlarken* başlıklı yazısında Türkçenin Pehlevi dönemindeki durumunu şöyle anlatıyordu:

“... Uydurma tarihler ve masalları bize mutlak gerçekler gibi damla damla içirttiler. Bizi kendimize yabancı ve hatta düşman yaptılar. Bizde, bizden olan, doğma olan her şeyi bizden ayırmak istediler. Çocuklarımızın adlarından tutun tâ mitolojimize kadar kimliğimizi hatırlatan en küçük belirtiyeye bile gözlerini kapatmadılar. Bize hakaret ettiler! Tiyatromuz son nefeslerini verdi. Biz ikinci derece vatandaşlığı kabul ettik. Geçmişimizi silmek, uydurma tarihleri âyetler gibi ezberden tekrarlamak ve ancak kendimizi inkar etmek pahasına, elimizden aldıkları haklarımızın kırıntılarını yerden toplamak için izin alabildik. Kul ve köle olma karşılığında açık ve serili yağma sofrasının en aşağısında oturmaya izin alabildik. Ama sofranın başına geçmek için kat kat hıyanetlere gönüllü olarak katılmak ve hatta dirseklere kadar kardeş kanına bulaşmak şarttı.” (H. Nutki 1979: 17).

M. H. Hesâri *Folklor Yığmakta Gabagcılar* adlı makalesinde son dönemlerde İran’da Türk folkloruna ait malzemelerin Fars folkloruna mal edilmesine karşı çıkmaktadır. Hesâri özellikle A. E. Dehhuda’nın 4 ciltlik *Emsal ve Hikem* ve E. Emiri’nin *Ferheng-i Avam* kitaplarında Nizâmi, Katran Tebrizi, Hâkâni gibi Farsça yazan Türk şairlerinin ve Türk halk edebiyatı ve folklor numunelerinin Farsa mal edilmesini şiddetle tenkit etmektedir (Hesâri 1996: 49-56).

İran Türklerinin ana dili problemi *Varlık* dergisinde yer alan şiirlerde de en çok işlenen konuların başında gelmektedir. Habip Sâhir’in “Terehhata Çok İnanma” adlı şiirinde:

*Gel ateşe kızım, yanma
Terehhata çok inanma!
Zenci danmaz öz dilini,
Hindi sever öz elini
Kimse yolun şaşıp azmaz,
Türki deyip, Farsî yazmaz!*

Şeklinde duygularını mısralara dökerek halkını ana dilini korumaya çağırırmaktaydı (1979:50).

Ünlü şair Sehend’in *Varlık* dergisinde yayımlanan şiirleri Fars şovenistlerinin Türkçeye karşı amansızca yürüttüğü siyaseti tenkide ayrılmıştır. Derginin ilk sayısında yazdığı şiir yayımlanma tarihi itibarıyla da (1979) dikkati çekmektedir.

*Tâleyime sen bak,
Düşüncelerim yasak,
Duygularım yasak,
Geçmişimden söz açmağım yasak,
Geleceğimden danışmağım yasak,
Anamdan ad aparmağım yasak...
...Bilirsen?
Anadan doğulanda bile
Özüm bilmeye bilmeye
Dil açıp danışdığım dilde
Danışmağım da yasak imiş, yasak!*

Hamit Nutki *Ovsun* başlıklı şiirinde İran'da Fars şovenistlerini cadıya benzetmiştir:

*Meni ovsunlayan cadı
Meni ovladı
Dilimden bağladı...
O cadıya kandım batlağa yuvarlandım
...Açılmazsa dilim
Kim bilecek men kimem?
Men artık men değilem (1986: 5-6).*

A. Ağçaylı'nın "Söhbət" (sayı 86) ve "Başı Belâlı Dilimiz" adlı hikâyelerinde ana dili konusu işlenmektedir.

Varlık dergisi, okuyucularından gelen mektuplar için ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Okuyucu mektuplarının bir çoğu Türkçenin kullanımı ve geleceği hakkındadır. Dergide yayınlanan bir okuyucu mektubu İran Türklerinin nasıl bir kültürel soykırımı uğradığını çok açık aksettirmektedir. Tebriz'den Hüseyin Cemşidî tanık olduğu bir olayı mektubunda açıklar: "Evine gelen bir yakını kendi çocuğuna ana dilinde konuşmaya izin vermez. Başka bir çocukla oynarken çocuk yasağı unutup Türkçe konuşmaya başlar. Bunu duyan baba çocuğu şiddetli bir şekilde döver. Bu duruma üzüntüyle şahit olan ev sahibi, babaya davranışının sebebini sorar. Baba çocuğun Türkçe konuştuğunda terbiyesiz, şahsiyetsiz olacağını söyler. Mektubun yazarı bu babanın nankör ve şerefsizliğinden yandım, külüm çıktı diyerek üzüntüsünü dile getirir" (1994: 102-104).

Varlık dergisi İran Türklerinin millî şuurunun uyanışında büyük rol oynamış, kimliğini tanıyan, Türklüğü ile övünen yeni bir kuşağın yetişmesine sebep olmuş ve Güney Azerbaycan tarihinde eşi görülmemiş bir dönem başlatmıştır. *Varlık* dergisi, Türklüğü ön plana çıkararak Türkçenin siyasî ideolojilerin

etkisinden kurtarılıp halkın bütün kesimleri arasında yayılmasını sağlamayı başarmıştır. Derginin yazarları Hüseyin Cavid'in

“*Tûran'da kılıçtan daha keskin ulu kuvvet,
yalnız medeniyet, medeniyet, medeniyet*”

şiiirinden ilham alarak halka kültür hizmetleri vermeyi amaçlamışlardır.

Varlık dergisi bugüne dek birçok lisans, yüksek lisans ve doktora tezinin ve bilimsel makalenin konusu olmuştur: Pervane Memmedova *Varlık Jurnalında Edebiyat Meseleleri* (doktora tezi, Bakü 2000), Nezaket İsmayılova *Varlık Jurnalında Şimali Azerbaycan Edebiyatının Neşri* (doktora tezi, Nahçıvan 1997), Sonel Bosnalı *İran'da Türk Olgusu ve Varlık Dergisi* (yüksek lisans tezi, Paris), M. Rıza Heyet *Varlık Dergisinde Dılcilikle İlgili Çalışmalar* (lisans tezi Bakü 1998) vs.

İsveç'te Güney Azerbaycanlılar tarafından yayımlanan *Tribun* dergisinde, Alırıza Erdebili'nin *Varlık* dergisinin 20 yaşı münasebetiyle yazdığı *20 Yaşında Bir Mektep-Varlık* başlıklı yazıda *Varlık* dergisini bir mucize olarak değerlendirmiş ve onun milli düşüncenin oluşumunda, edebî dilin yayılmasında, iki Azerbaycan ve aynı zamanda iki kuşak arasında bir köprü rolü oynamasındaki önemini belirtmiştir. A. Erdebili diyor ki: “Rus yazarları arasında Nikolay Gogol'un “Şinel” adlı romanının kendisinden sonraki edebiyatçılar üzerindeki etkisine dair şöyle bir ifade varmış: “Hepimiz Gogol'un şinelinin altından çıkmışız.” Azerbaycan yazarları da M. Celil Mehmetguluzade'nin “Posta Kutusu” hikayesinin bıraktığı etkiye göre “Hepimiz Mirze Celil'in posta kutusundan çıkmışız” diyorlar. Bence İran'ın Azerbaycanlı ve gayriazerbaycanlı Türk aydınlarının son kuşağı da böyle bir ifade kullanmalıdır: “Hepimiz *Varlık* mektebinden çıkmışız” (A. Erdebili 2002).

Varlık dergisi bir taraftan Aras'ın iki yanını birleştirirken bir taraftan da bütün Türk dünyasının geçmişi, hâli ve geleceği hakkında da yazılara yer vererek Türklerin kültürel birliğinin oluşturulmasında çok önemli bir görev üstlenmiştir. *Varlık* dergisi başta olmak üzere 1979'dan günümüze İran matbuatı çeşitli açılardan ele alınıp incelenmelidir. Özellikle Türkiye açısından bakıldığında bu konuda ciddi bir bilgi eksikliğinin olduğu görülmektedir. İran Türklüğünün gelecekteki yöneliminin nereye doğru olduğunu anlayabilmek için son 24 yıllık matbuat iyi tahlil edilmelidir.

Geçen 25 yılda İran ve özellikle de Güney Azerbaycan Türkleri arasında millî şuurun hızlı şekilde gelişmesinde etkin rol oynayan hususları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1. İran'da Türklerin yaklaşık bin yıllık hâkimiyetinden kaynaklanan ve 1945-1946 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokrat Hükümeti'yle yeni boyutlar kazanan geleneksel millî şuur;
2. Pehlevî rejiminin devrilmesi ve İran İslam Cumhuriyetinin kurulmasından sonra elde edilen nisbî özgürlük ortamı;
3. Türkçe kitap, gazete ve dergilerin yayımlanması ve özellikle de Varlık dergisinin 24 yıl boyunca aralıksız neşredilmesi;
4. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması; Türkiye televizyonlarının uydu yoluyla İran'da seyredilmesi;
5. 1997 seçimlerinde Hâtemi'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi, dolayısıyla da Türkçe yayınların artması ve öğrenci hareketlerinin başlaması;
6. Çehregâni'nin Meclis adaylığının reddedilmesi ve Azerbaycan öğrenci hareketinin daha da aktifleşmesi;

Ek: I

1979-2003 Yılları Arasında Çıkan Dergi ve Gazeteler

İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan (1979) günümüze kadar İran Türklerinin çıkardığı dergi ve gazetelerin listesi aşağıda yer almaktadır (Uzun 2002; Memmedova 2000). Bu dergi ve gazetelerin bir kısmı bugün de çıkmaktadır. Birçoğu ise kapatılmıştır. İran Türklerinin yurtdışında çıkardıkları onlarca dergi ve gazete bulunmaktadır. Onların en geniş yayılanı İsveç'te çıkan *Tribun* dergisidir.

Dergiler:

Araz I, II, Ayna, Azerbaycan'ın Sesi, Bakış, Barış, Baykuş, Birlik I, Birlik II, Bülten, Çağrı, Çiçek, Çuvalduz, Dan Ulduzu I, Dan Ulduzu II, Dede Korkud, Erdem, Galem Ucu, Görüş, Güneş, Heyder Baba, Ildırım, Işık, İnkilab Yolunda, İslam Çağrısı, İslamî Birlik, Kimlik, Kopuz, Koroğlu, Mişov, Nesim, Öyrenci, Peyk-i Azer, Sav, Sehend I,II, Seher, Ses, Şehriyar, Toprak, Ulduz I, II, Ülker, Varlık, Yaprak, Yeni yol, Yol I, II, Yoldaş, Yurd.

Gazete:

Araz, Asr-ı Azâdi, Ava-yı Erdebil, Azadlık, Azerbaycan, Azerbaycan Güneşi, Azerbaycan-i Ayende, Bang-ı Serâb, Çenlibel, Erk, Ettelaat, Ettelaat-ı Azerbaycan, Fecr-i Azerbaycan, Ferda-yı Ma, Ferda-yı Rôşen, Furûg-i Azâdi, Gençlik, Halk Sözü, Kardeşlik, Kepenek, Körpü, Kûşa, Maarif, Mîsâk, Mubin, Neda-yı Azerbaycan, Nevid-i Azerbaycan, Odlar Yurdu, Peyam-ı Erdebil, Peyam-ı Nô, Peyam-ı Urmiye, Resed, Sâhib, Sahra, Seda-yı Urmiye, Settarhan Bayrağı, Şems-i Tebriz, Ulduz, Ümid-i Zencan, Vatan Uğrunda.

Ek: II

1979-1984 Yıllarında İran'da Türklükle İlgili Çıkan Kitapların Bibliyografyası

Bu bilgi Dr. Cevat Heyet'in *Târih-e Zeban ve Lehcehâ-ye Torkî* kitabının 404-411. Sayfalarında yer almaktadır. Bu tarihler arasında yayınlanan eserlerin bir kısmının künyesinde (Matbaa adı, yayın yeri ve tarihi, yazar adı vb.) eksiklikler bulunmaktadır. Bu gibi eserlerin ne zaman, nerede ve hangi yayınevi tarafından yayımlandığının ve yazarının kim olduğunun tam olarak belirlenmemesi Türkçenin Pehleviler döneminde yasaklanması ve ondan kaynaklanan korku psikolojisinin sonraki yıllarda da devam etmesinden ileri gelmektedir. Sonraki yılların yayınlarında eserlerin künyesinde hiçbir eksiklik gözlenmemektedir. Bibliyografya'daki eserlerin büyük bir kısmı Türkçe, bir kısmı ise Farsçadır. Farsça eser adlarının karşısında Türkçe tercümeleri de tarafımızdan eklenmiştir.

Azadlık Kahramanları I, II, 3. Baskı, Tebriz; Koroğlu, Atropat Yay., Tahran; Kolliyat-e Kitab-e Aslı ve Kerem Be Torki / Türkçe Aslı ve Kerem'in Tüm Metni, Firdevsi Yay., Tebriz; Kolliyat-e Muhtâr-nâme Be Torki / Türkçe Muhtâr-nâme'nin Tüm Metni, Firdevsi Yay., Tebriz; Kolliyat-e Rüstem-nâme Be Torki / Türkçe Rüstem-nâme'nin Tüm Metni, Firdevsi Yay., Tebriz; Kolliyat-e Emir Arslan Be Torki / Türkçe Emir Arslan'ın Tüm Metni, Firdevsi Yay., Tebriz; Möcüz 'ün Taza Tapılan Şiirleri, Yay.Tebriz; Şehrîver'in 12'si (1324-1325), 2. Baskı, Güneş Yay., Tebriz; Yûsuf ve Züleyha Çev. Sirus Gameri, Gameri Yay., Tebriz; (1357), Külliyyet-i Möcüz Şebüsteri / Möcüz Şebüsteri'nin Tüm Şiirleri, Yay.Tebriz; (1357), Veten Eşgi (Şiirler, hikâyeler ve...), Rafat Yay., Tebriz; (1358) Ana Dili I-VI, Ferzane Yay., Tahran; (1358), Aşklar (Azerbaycan Edebiyatı Mecmuası III), Ana Yay., Tebriz; (1358), Dîvân-i Vâkıf / Vâkıf'in Dîvanı, Firdevsi Yay., Tebriz; (1358), Gecedir bak, gecedir / Hest şeb âri, hest şeb, Nîma, F. Farruhzad, Şamlu ve E. Salis'in şiirlerinden seçmeler, Türkçe'ye çeviren: Samed Behrengi, Şems Yay., Tebriz; (1358), Koroğlu (Seyidzade'nin Şiirinde, Saz Şiirinde), Ferzane Yay., Tahran; (1358), Koroğlu, Haz.: M. M. Seyidzade, A. M. Hamneyi, Yay. Tahran; (1358), Numûneha-yi Ez Şe'r-e Moaser-e Azerbaycan /Çağdaş Azerbaycan Şiirinden Örnekler, çev. Aziz Muhsini, Nevid Yay., Tahran; (1358), Şehriyar ve Heyder Baba'ya Mektublar ve Nazireler, Ferzane Yay., Tahran; (1358), Uşak Nağmeleri / Çocuk Türküleri (Şiir), Ana Yay., Tebriz; (1359), Goşmacalar-Tampacalar (Meselha-Çistanha), Elburz Yay., Tahran; (1360), Çiçekler (Azerbaycan Şiir ve Edeb Hâdimlerinin Eserlerinden Numuneler), Behmen Mat.; (1360), Güneş Gardaş Sene Selam (Şiir), Möcüz Yay.; (1360), Şehriyar Azerbaycan Dilinde (Şiir), Haz.Yahya Şeyda, Yay. Tebriz; AFİYET M.R. Serdâr-i Milli Settarhan, Yay. Tebriz; AĞÇAYLI A. (1361), Gaşgâyi El Edebiyatı, Gülşen Mat., Tebriz; AHUNDOV E., TAPDIK İ. Aşık Şemşir, Sarı Aşık Hakkında Bir Neçe Söz, Akt. Sefi, Behruz Yay., Tebriz; ALAV A. (1358), Aysız Geceler (Şiir), Evrin Yay., Tebriz; ALAV A. (1358), Dumanlı Günler (Şiir), Evrin Yay., Tebriz; ALAV A. (1359), Heyder Baba'dan Şehriyar'a Mektub ve Babek Manzumesi (Şiir), Evrin Yay., Tebriz; ALAV A. (1360), Güneşli Seher (Şiir), Rafat Yay., Tebriz; ATAİYYE ALI Neccar oğlu (1360), Fokâhi, İçtimâi, Ahlâki Şiirler, Haz.: Yahya Şeyda, Yay.Tebriz; AZERBAJYCAN ELMLER AKADİMİYASI (1360), Tarih-i Azerbaycan II / Azerbaycan Tarihi II, çev: N. Felsefi, Erk Yay., Tebriz; AZERİ Gulam Ali (1363), Yoksullar Nağmesi I-II (Şiir), Yaran Yay., Tebriz; AZEROĞLU Balas (1364), Savalan Nağmeleri (Şiir), Telaş Yay., Tebriz; BAĞÇEBAN Semine (1360), Gelin Türkçe Danışak, Tahran; BAHTİYAR M. H. H. (1358), İnkılab Yolunda (Şiir), Yay.Tebriz; BARIŞMAZ H.A. (1363), Nağme Dağı ve İstimâr, Telaş Yay., Tebriz; BARİZ Abbas, HATİBİ G.H., HAŞİMİ Feramerz (1359), Kızıl Kuş, Yay.Tebriz; BASİRİ İbrahim (1360), Bere Sözü, Manzume Be Şekl-e Heyder Baba / Heyder Baba Uslubunda Manzuma), Dar'ut-Tebliğ Yay., Gum; BEGDİLİ G. (1358), Şehriyarla Görüş, Yay.Tahran; BEGDİLİ G. (1359), Kehliye Selam (Şiir), Vahid Mat., Tebriz; BEGDİLİ G. (1361), Sahah 'ul Acem-

e *Hendüşah Nahçıvani / Hindüşah Nahçıvani'nin Sihâh'ul-Acem Eseri*, Neşr-i Danişgahi Yay., Tahran; BEHRENGİ Samed, DEHGANI Behruz (1353), *Efsâneha-yi Azerbaycani (Azerbaycan Hikayeleri)*, Yay.; BEHRENGİ Samet, *Goşmacalar, Tapmacalar- Folklor-i Azerbaycan*, Elborz Yay., Tahran; BEHRENGİ Samet (1359), *Çuğundur satan oğlan ve bir neçe ayri nağil / Pancar satan oğlan ve birkaç masal daha*, Çev. M. R. Afiyet, H. Mehmetzade, Şems Yay., Tebriz; BERELYANI Ali, *Nağmeha-ye Azerbaycani Ba Notha-ye Mûsigi / Azerbaycan Türküleri ve Müzik Notaları*, Yay.; BİRİYA Mehmet (1360), *Ürek Sözləri (Şiir)*, Haz. Yahya Şeyda, Yay. Tebriz; CABBARLI Cafer, *Hikayeler; Azerbaycan Edebiyatı Macmuası IV*, Ana Yay., Tebriz; CAVID Selamullah, *Tarih-i Hizb-i Adalet / Adalet Partisi'ni Tarihi*, Yay.Tahran; CAVID Selamullah (1358), *Nehzet-i Milli-yi Azerbaycan Hakında Amerika Hârice Vizaretinin Mektupları / ABD Dış İşleri Bakanlığı'nın Azerbaycan Millî Harekei'ne İlişkin Mektupları*, Yay.Tahran; CAVID Selamullah (1358), *Tâgütü Devresinden Hatıralarım*, Yay.Tahran; CAVID Selamullah (1359), *Azerbaycan Folklorundan Numuneler I, II*, Ferzane Yay., Tahran; CAVID Selamullah (1359), *Dostlar Görüşü, Edebiyat Ocağı*, Yay.Tahran; CAVID Selamullah, HAMNEYİ A. M. (1358), *Tapmacalar / Bilmece*, Yay.Tahran; CEMALİ Esedullah (1359), *Dan Ulduzu (Zencan Şaiirleri)*, Yay. Zencan; COŞGUN H.K. (1358), *Azerbaycan Tablosu (Şiir)*, Aban Yay., Tahran; DÜZGÜN Hüseyin (1358), *Mecmue-ye Şe'r / Şiir Toplusı*, Yay.; DÜZGÜN Hüseyin (1359), *Kiçik Şiirler*, Yay. Tahran; DÜZGÜN Hüseyin (1360), *Bakı Levhaları (Şiir)*, Yay. Tahran; DÜZGÜN Hüseyin (1361), *Uçgun Dahma (Şiir Macmuası)*, İnkılab Yay., Tahran; ENCUMEN-İ AZERBAJYCANIHA-Yİ TEHRAN (1358), *Edebi Yarpaklar I, II*, Yay. Tahran; ERĞEVANİYAN Kerim (1358), *Ahengsâzân-e Azerbaycan / Azerbaycan Bestecileri*, Huruş Yay.; FERECULLAHİ İsmayıl (1361), *Ahger (Şiir)*, Yay. Tekab; FERİD M., *Ana Dilimizi Bele Yazak*, Yay., Tebriz; FERŞBAF Habib (1359), *Dan Yeri (Şiir)*, Behruz Yay., Tebriz; FERŞBAF Habib (1359), *Karadağ Kentlerinde (Şiir)*, Behruz Yay., Tebriz; FERZANE M.A. (1358), *Mebâni-ye Destûr-e Zebân-e Azerbaycani / Azerbaycan Dil Gramerinin Temel Kuralları*, 3. Baskı, Ferzane Yay.,Tahran; FERZANE M.A. (1358), *Kitab-ı Dede Korkud*, Ferzane Yay., Tahran; FERZANE Mehmet Ali (1361), *Bayatlar*, 4. Baskı, Ferzane Yay., Tahran; FEYZULLAHİ Hüseyin (1363), *Bayatlar*, 2. Baskı, Telaş Yay., Tebriz; FİKİRİ K.E, *Divân-i Fikrî (Golgum Keşân-i Kerbela) / Fikri'nin Divanı (Kerbela Şehitleri)*, 3. Baskı, Yay., Tahran; GAFLANTI (1359), *Seçilmiş Eserleri*, Yay. ; GARANGUŞ S. [Samed Behrengi] (1359), *Pâre Pâre*, 2. Baskı, Şems Yay., Tebriz; GARİG ZENCANİ, *Türkî Nôhalar (Türkçe Matem Şiirleri)*, Yay.; GASIMZADE F. (1358), *Kaçak Nebi (Şiir)*, Elnaz Yay., Tebriz; GAŞEM Aşık (1358), *El Meni Atmaz (Şiir)*, Yay.Tebriz; GUREYŞİ B. Türkoğlu (1358), *Tepeyin Dağı, Şiirler, Gazeller*, Yay.Tahran; GÜLMUHAMMEDİ Settar, *Seçilmiş Şiirler*, Yay.; HACİBEYOV Üzeyir (1357), *Operâ-ye Koroğlu /Koroğlu Operası*, çev. Ş. Ferehmen Raz, Armağan Yay., Tahran; HADİ İsmayıl (1360), *Hubab / Kabarcık, Türkçe Eserler I*, Firdevsi Yay., Tebriz; HAGBEYGİ H. (1360), *Heris'den Bir Ses (Şiir)*, Yay.; HAMENEYİ A.M. (1360), *Türkçe-Farsça Mâmuli Danışıklar / Türkçe-Farsça Günlük Konuşmalar*, Yay.Tahran; HAZRİ Nabi (1358), *Montahab-e Eş'ar-e Halk-e Azerbaycan (Azerbaycan Halkının Şiirlerinden Seçmeler*, çev. M.A. Mehmid, Yay.; HEDDAD A.E. (1358), *Odlu Sözlər (Şiir)*, Yay., Tebriz; HEYET Cevat (1358), *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış I*, Tahran; HEYET Cevat (1358), *Târihçe-ye Torki-ye Azeri / Azeri Türkçesinin Kısa Tarihi*, Varlık Yay., Tahran; HEYET Cevat (1363), *Mukayiset'ol Lugateyn / İki Dili Mukayesesi*, Varlık Yay., Kaviyan Mat., Tahran; HORREM A. (1359), *Edeb Hazinesi*, Yay.,Tahran; HOSROŞAHİ H., *Yâdi Ez Mocahidin / Mucâhîdleri-Savaşan Askerleri- Anarken (Şiir)*, Yay.; HOSROŞAHİ H. (1359), *Engelâb-e Hünin I-II / Kanlı Devrim I-II (Şiir)*, Hurşid Mat., Tebriz; HÜSEYİN M., HAKVERDİYEV A. (1357), *Şemşir-e Ateşin / Ateşli Kılıç*, çev. Kazım Hoşhaber, Yay., Tebriz; HÜSEYİNİ M.S, *Ömer Hayyam'ın Rübâileri*, İŞRAKİ Abbas (1358), *Hodâmuz-e Torki-ye Estantbuli / İstanbul Türkçesinin Kendi Kendine Öğrenme Kılavuzu*, Şems Yay., Tebriz; İŞRAKİ Abbas (1358), *Mihâ-*

hem Torki-ye Azerbaycani Yâd begirem / Azerbaycan Türkçesini Öğrenmek İstiyorum, Şems Yay., Tebriz; KENDOĞLU F. (1358), *Veten Oğlu (Türki Şiirler Macmuası)*, Yay., Tebriz; KERİMİ H. (1358), *Rengâreng I-VI (Şiir)*, Yay., Marağa; KERİMİ M. (1358), *Edebiyat-e Bâstân-e Azerbaycan / Eski Azerbaycan Edebiyatı*, Işık Yay., Tebriz; KUDS Yakub (1359), *Atalar Sözü (Goftâr-i Niyâkan)* I, Nevid Yay., Tahran; MAHZUN M.A. (1358), *Hicran Hastası (Şiir)*, Yay., Tahran; MARAGEYİ Ohadiddin (1364), *Mesnevi-ye Câm-i Cem / Câm-ı Cem Mesnevisi*, çev: G. Begdilî, H. Yûsifi, Tabîş Mat., Tebriz; MECİDZADE H, *Türki Terâneler / Türkçe Türküler*, Yay.; MEHDİ Hüseyin, *Odlu Kılınç (Hikayeler)*, Sabir Yay., Tebriz; MEHMET BEGOV Davud, *Terânehâ-ye Halk-e Azerbaycan / Azerbaycan Türküleri*, Akt. Menije Alipur; MEHMET GULİZADE Celil (1357), *Çend Dâstan / Birkaç Hikaye*, çev. M. A. Ferzane, Ferzane Yay., Tahran; MENZURİ HAMNEYİ A. (1358), *Müş o Gorbe (Siçan ve Pişik) / Siçan ve Kedi*, Yay., Tahran; MENZURİ HAMNEYİ A. (1362), *Bohlül-e Dänende Letîfeleri / Bilici Bohlül'un Fıkraları*, Yay., Tahran; MENZURİ HAMNEYİ A. (1363), *Aslî ve Kerem Destanı*, Mocüdi Yay., Tahran; MENZURİ HAMNEYİ A. (1364), *Muhabbet Destanları*, Yârân Yay., Tebriz; MİŞOVLU M. (1356), *Çerik Himâsesi I / Partizan Destanı (Şiir)*, Mutereggi İrânî Türk Rövsenfikler Cemiyeti Neşriyesi; MUCAVİR SERABİ H. (1359), *Kızıl Bulak (Şiir)*, Yay., Serab; MUHLİS Gulamnza, *Sâib Tebrizî, GAZeller*, Yay., Tebriz; MUHSİNİ Hasan (1364), *Edeb Damcları (Şiir)*, Sâhil Yay., Tebriz; NABDİL Ali Rıza (1358), *Tülkü Kitabı (Bâznevîsi-ye Mesnevi-ye Sâlebiyye-ye Bâğır Halhâli) / Tülkü Kitabı (Bağır Halhâli'nin Sâlebiye Mesnevisinin Yeniden Yazılışı)*, Yay., Tebriz; NASİH ERDEBİLİ (1364), *Ürek Aynası (Şiir)*, Sâhil Yay., Tebriz; NATİĞİ [M.Mehdi İTİMAD] (1360), *Gelinler Bezeği (Şiir)*, Haz.: Yahya Şeyda, Yay., Tebriz; NECDİ Samet (1358), *Bahr-e Tavil, SAVAK Dilincen*, Mehrgan Mat., Marağa; NİGABİ (1358), *Bayatılar*, Merkez-i Peş-i Kitab-i Tebriz, Tebriz; NİGABİ (1358), *Uşaglar Bağçasında, Günçeler / Çocuklar Bahçesinde, Goncalar*, Mehmet Yay., Tebriz; NÜSRET Bahtiyar, *Kızıl Kan (Şiir)*, Yay.; OKTAY NABDİL A. (1357), *Işık (Şiir)*, Rafat Yay., Tebriz; PENAHI Abbas (1359), *Hanım Nene (Şiir)*, Yay., Maku; PİFUN Mehmed (1361), *Ferheng-e Azerbaycani-Farsî / Azerbaycanca-Farsça Sözlük*, Neşri Daniş Yay., Tahran; PİŞEVERİ C. (1358), *21 Azer – Nutuklar ve Makaleler*, Ferzane Yay., Tahran; PUREKBER R., *Beresi-ye Edebiyat-e Şefâhi-ye Azerbaycan / Azerbaycan Sözlü Edebiyatı Üzerine Araştıma*, Behruz Yay., Tebriz; RAHİM Mehmet (1342), *Kudret Nağmeleri (Şiir)*, Azemeşr Yay., Bakü; RENCDUZAN M. İbrahim (1363), *Akan Bulaklar (Şiir)*, Elmehdi Yay., Tebriz; REZZAGİ Ekber (1363), *Gülzâr-i Hüseyini (Şiir)*, 3. Baskı, Telim Yay.; RIZAYİ M, *Hodâmuz-e Torki / Türkçe Kendi Kendine Öğrenme Kılavuzu*, Lâle Yay., Tebriz; ROŞEN H (1358), *Edebiyat-e Şefâhi-ye Merdom-e Azerbaycan / Azerbaycan Halkının Sözlü Edebiyatı*, Yay.; S.C.F., *Mokaleme-ye Mahfi-ye Şâh Bâ Hâharâş Eşref Pehlevi / Şah'ın Kız Kardeşi Eşref Pehlevi ile Gizli Sohbeti (Şiir)*, Yay.; SABAHİ Genceli (1357), *Kartal*, 2. Baskı, Ferzane Yay., Tahran; SABAHİ Genceli (1359), *Hayat Facularından*, Dünya Yay., Tahran; SABAHİ Genceli (1360), *Şiirimiz Zamanla Adımlıyor*, Dünya Yay., Tahran; SABİR Ali Ekber, *Mekteb Uşaklarına (Şiir)*, Yay.; SABİR Ali Ekber, *Mekteb Uşaklarına Töhfê (Şiir)*, Deniz Yay., Tebriz; SABİR Ali Ekber (1360), *Hop Hop Nâme*, 2. Baskı, Ferzane Yay., Tahran; SABRİ Gulamhüseyin (1361), *Yanıklı Nağmeler (Şiir)*, İnkılab Yay., Tahran; SADİK H., *Govsi Tebrizi*, Yay. Tahran; SADİK H. (1357), *Sayalar*, Tahran; SADİK H. (1360), *Güneşli Veten Yaddaşları (Sefernâme)*, Yay., Tahran; SAFİ (1359), *Külliyat-e Gencine-ye Hüseyini (Şiir)*, Firdevsi Yay., Tebriz; SAHİR Habib, *Lirik Şiirler*, Eyvaz Yay., Tahran; SAHİR Habib (1358), *Seher Işıkları (Şiir)*, Yay., Tahran; SAVALAN H.M. (1357), *Apardı Seller Saranı (Şiir)*, Yay, Tahran; SEHEND B.G. (1358), *Sazımın Sözü I-II (Şiir)*, Şems Yay., Tebriz; SELAHİ Umran (1361), *Pencerden Daş Gelir (Şiir)*, Yay., Tahran; SELAMİ A. (1359), *Eller Cırtıdan Olacak (Şiir)*, Azer Yay., Tebriz; SERDARİNİYA Samed (1357), *Yaddaşı Ber Tarihçe-ye Teatr-e Azerbaycan / Azerbaycan Tiyatrosunun Tarihine Dair Notlar*, Ana Mat., Tebriz; SERDARİNİYA Samed (1360), *Tarih-e Rûznâmeha ve Mecelleha-ye Azerbaycan I /*

Azerbaycan Gazete ve Dergilerinin Tarihi I, Dünya Yay., Tehran; SEYİD NEGEVİ Hamid (1361), *Könül Derdi* (Şiir), Behcet Yay., Tahran; SEYİDZADE Mirmehdi (1358), *Koroğlu*, Ferzane Yay., Tahran; SIHHAT Abbas (1358), *Köç / Göç* (Şiir), Şems Yay., Tebriz; SÖNMEZ K.M. (1358), *Ağır İller* (Şiir), Yay., Tebriz; SÖNMEZ K.M. (1358), *İsa'nın Son Şamı* (Şiir), Yay., Tebriz; ŞAHVERDİ Mehmet, *Gainlı Torpak* (Şiir), Risâlet Yay., Hoy; ŞEBÜSTERLİ M. (1358), *Bağban El oğlu*, Tüfan Yay., Tebriz; ŞEBÜSTERLİ M. (1974), *Bahtı Yatmış (Manzume-ye Folklorik / Folklorik Manzuma)*, Yay., ŞEHRİYAR M.H. (1358). *Heyder Baba'ya Selam I-II*, 2. Baskı, Hagigat Yay., Tebriz; ŞEMİDE Ahmet (1358), *Azadlık Kahramanı Heyder Amoğlu*, Yay., ŞEYDA Yahya ; *Sejım Gulu*, Dede Korkud Yay., Tebriz; ŞEYDA Yahya (1364), *Edebiyat Ocağı (Antoloji-ye Şuarâ-ye Moaser-e Azerbaycan / Çağdaş Azerbaycan Şairlerinin Antolojisi)*, Yay., Tebriz; TABİ DİNİ TEBRİZİ M. H. (1360), *Engelâb-e Ehl-e Yağın yâ Dıvan-e Tabi Din / Ehl-i Yakınının İnkılabı veya Tabi Din'in Divanı* (Şiir), Yay.; TEBRİZİ Molla M. C. (1357), *Tefrih-nâme-ye Lazemîye-ye Hoca Molla Nesreddin / Nasrettin Hoca'nın Fıkraları*, Firdevsi Yay., Tebriz; TEBRİZLİ Ali (1360), *Dil ve Edebiyat*, Atropat Yay., Tahran; TELİMHANLI (1357), *Seçilmiş Türki Şiirler*, Yukarı Kahramanlı Yay., Tebriz; TERLAN Haşım (1358), *Alovlı Şiirler*, Püya Yay.; ULDUZ H. (1358), *İmadeddin Nesimî, Seçilmiş Eserleri*, Yay., Tebriz; ULDUZ H., AĞÇAYLI H. (1361), *Azerbaycan Güllüğü (Tanz-i Azerbaycan)*, Yay., Tebriz; VAHABZADE Bahtiyar (1363), *Atılmışlar* (Şiir), Erk Yay., Tebriz; VALEH (1364), *Dadlı Sözler* (Şiir), Sâhil Yay., Tebriz; VURĞUN Samed, *Yada Sal Meni* (Şiir), Yay.; YURDOĞLU M.H. (1358), *Kurtuluş (Seçilmiş Eserler) I*, Yay., Zencan; ZAMANİ Behmen (1358), *Araz* (Şiir), Azerbaycan Yay., Tebriz; ZAMANOV Abbas (1358), *Sâbir ve Moaserin-e U / Sâbir ve Onun Çağdaşları*, çev. Esed Behrenği, Şems Yay., Tebriz; ZEHTABİ M.T. (1358), *İran Türkçesinin Sarfi / Morfolojisi*, Aramağan Yay., Tahran; ZEHTABİ M.T. (1359), *Vayganlı Adem (Hayatı-Eserleri)*, Şebüster Yay., Tebriz; ZEHTABİ M.T. (1360), *Ana Dilimizi Nece Yazak?*, Yay., Tahran; ZEHTABİ M. Şebüsteri, *Pervânenein Sergüzeşti / Kelebeğin Hayat Hikayesi* (Şiir), İran Mütereggi Türk Rövsenfikler Cemiyeti; ZUHURİ Samed (1362), *Şiir Sanatı İran Türkçe Edebiyatında*, Safa Mat., Tebriz;

Kaynakça

- AFŞAR, İrec (1989), *Zeban-e Farsi Der Azerbaycan I, II*, Tahran: Mahmut Afşar Vakfı Yay.
- AĞÇAYLI, A (1992), “Söhbət”, *Varlık*, Sayı 86: 34-36.
- AĞÇAYLI, A (1993), “Başı belâlı dilimiz”, *Varlık*, Sayı 87: 60-64.
- ASLANOV, Vagif (1994), “Özüme Yer Edim, Gör Sene Neyleyeceyem”, *Azerbaycan*, 6 Yanvar, Bakü.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (2002), İran ve Türkler, *Kök Araştırmalar*, 4:101-122
- BAYIR, Emre (2001), “Tahran’da İkinci Raund: Reformculara Rağmen Reforma Devam”, *Stratejik Analiz*, Sayı 15: 5-19.
- BLAGA, Rafael (1997), *İran Halkları El Kitabı*.
- CELİLOV, Feridun (2000), *Azer Halkı*, Bakü.
- CEMŞİDİ, Hüseyin (1994), “Mektup”, *Varlık*, Sayı 92: 102.
- CEVADİ, H., BAHADURİ, A. (1999), “Cenubi Azerbaycan’da Ana Dilinde Eserlerin Çap ve Neşr Tarihi 3, Meşrûteden Sonra, Pehlevi Hakimiyeti ve Demokrat Firgesi Dövrü”, *Azerbaijan International*, (7.1), Spring, USA.
- ÇEHREGANİ, Mahmut Ali (2003), “Hedefimiz Milli Kültürümüze Sahip Çıkmak”, *2023*, Sayı 14, Ankara.
- DOERFER, G. (1969), “İran’daki Türk Dilleri”, *TDAY-Belleten*, Ankara: 1-2.
- ERDEBİLİ, Alırza (2002), “20 Yaşında Bir Mekteb”, *Varlık*, <http://www.tribun.com> (15.05.2002) Web (ağ) Sitesi.
- EROL, M. Seyfettin (2002), “İran’ın Orta Asya Politikası. Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu Ya Da Ava Giden Avlanı”, *Stratejik Analiz*, Sayı 28: 66-75.
- FERZANE, M.A. (1985), “Çeşmendâz-e Şe’r-e Mobârez-e Azerbaycan Der Dôran-e Ehtenag”, *Varlık*, Sayı 1-2, Tahran.
- FERZANE, M.A. (1994), “Ana Dilimiz ve Milli Varlığımız Uğrunda Mübarizeler Defterinden”, *Varlık*, Sayı 93: 78-79.
- GÜLDİKEN, Kadir (1998), “İran’da Yaşayan 33 Milyon Türkü Düşününüz”, *Azerbaycan*, Sayı 322: 47-48.
- HESARİ, M. H (1996), “Folklor Yığmakda Gabagcılar”, *Varlık*, Sayı 100: 49-56.
- HEYET, Cevad (1985), “20. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı”, *Varlık*, Sayı 7-8, Tahran.
- HEYET, Cevad (1989), “Şehriyar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir.
- HEYET, Cevad (1990), “İran ve Zebân-e Govmi”, *Varlık*, Sayı 78: 25-38.
- HEYET, Cevad (1993), “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü”, *Varlık*, Sayı 87: 5-20.
- HEYET, Cevad (1998), “Varlık Yirmi Yaşında”, *Varlık*, Sayı 107, Tahran.
- HEYET, Cevad (2002), “Nasıyonizm ve Bastangerayı Der İran”, *Varlık*, Sayı 126-3: 20.
- HEYET, M. Rıza (1997), “Şairlerimiz Bizi ve Dilimizi Nece Adlandırırır?”,

- Varlık*, Sayı 105-2, Tahran.
- HEYET, M. Rıza (2000), “Alınma Kelimeler ve Tekliflerimiz”, *Varlık*, Sayı 115-4: 54-60.
- HEYET, M. Rıza (2000), “Dr. Cevad Heyet’in Eserlerinin Bibliyografyası”, *Bıçak ve Galem*, Bakü: Tahsil Yay.
- HEYET, M. Rıza (2000), “Varlık Dergisi ve Onun Görkemli Yaradıcısı”, *Bıçak ve Galem*, Bakü: Tahsil Yay.
- İran İsam Cumhuriyeti Anayasası*, (1996), (çev. Abdullah Ünlü), İstanbul: Evrensel Yay.
- İSMAYILOVA, Nezaket (1997), *Varlık Jurnalında Şimali Azerbaycan Edebiyatının Neşri*, Doktora Tezi, Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Nahçıvan.
- KAFKASYALI, Ali (2002), *İran Türk Edebiyatı Antolojisi I-VI*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Kanun-e Esasi-ye Cumhuri-ye Eslâmi-ye İran*, (1991), Tahran: İran Kültür Bakanlığı Yay.
- MEMMEDOVA, Pervane (2000), *Varlık Jurnalında Edebiyat Meseleleri*, Bakü: Elm Yay.
- MUSTAFAYEV, V.K. (1991), “Cenubi Azerbaycanlıların Milli Şuuru, Bazı Geydler”, *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, Bakü: 176-195.
- NESİBZADE, Nesib (1997), *İran’da Azerbaycan Meselesi*, Bakü: Ay-Ulduz Yay.
- NUTKİ, Hamit (1979), “Ağaran Fecri Selamlarken...”, *Varlık*, Sayı 1: 17.
- NUTKİ, Hamit (1979), “Mesele-ye Ferheng-e Akvam-e Mohtelef-e İran ve Kanun-e Esasi Cumhuri-ye İslami”, *Varlık*, Sayı 2: 7-14.
- NUTKİ, Hamit (1986), “Ovsun”, *Varlık*, Sayı 85: 5.
- PURCEVADİ, Nesrullah 1366 (1987), *Bâz Hem Derbâre-ye “İran-e Mazlum”*, *Neşr-e Dâneş*, sayı 6, s. 46-57, Tahran
- PURCEVADİ, Nesrullah 1366 (1987), “İran-e Mazlum”, *Neşr-e Dâneş*, Sayı 5 Murdad-Şehrîver: 2-10.
- RESULZADE, M.E. (1993), *İran Türkleri*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan M. Yıldırım, Selahattin Çağın), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- SAHIR, Habib (1979), “Terehata Çok İnanma”, *Varlık*, Sayı 3: 50.
- SARAY, Mehmet (1999), *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- SARIKAYA, Yalçın (2002), “Hatemi Döneminde İran’ın Dış Politikası, Geleneksel Dış Politika İçin Atılım İmkânı mı?” 2023, Sayı 14, Ankara.
- SARRAFİ, A. (1999), “İran Türklerinin Dili ve Folkloru”, *Varlık*, Sayı 114-3: 60-71.
- SEHEND, Bulud Karaçurlu (1979), “Yasak”, *Varlık*, Sayı 1: 15.
- SHAFFER, Brenda (2001), “İran’da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu”, (çev. Yalçın Sarıkaya), *Azerbaycan*, Sayı 339: 19-38.
- SHAFFER, Brenda (2002), “Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluşu: İran’daki

- Azeriler Üzerindeki Etkisi”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk*, (Editörler: Prof. Emine Gürsoy Naskalı, Erdal Şahin) Haarlem-Hollanda: SOTA Yay., s. 261-284.
- SÜPHANDAĞLI, M. (1994), “Dert Menşeyinden Derman Ummayın”, *Yol*, Temmuz-Ağustos, Tahran.
- SÜPHANDAĞLI, M., (1994), “Nâme-ye Sergoşâde-ye Yek Moselmân-e Ehl-e Torkiye Be Modir Mesûl-e Feslnâme-ye Varlık”, *Keyhan Havayi*, 31 Ağustos, Tahran.
- TAGIYEVA, Ş., RAHİMOĞLU E. (1994), “Cevat Heyet Nede İttiham Olunur?”, *Yeni Müsavat*, 9 Dekabr, Bakü.
- TAGIYEVA, Ş.A. (1991), “1978-79. İller İran İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycan’da Milli Hüğüglar Uğruna Mübarize”, *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, Elm Yay., Bakü, s. 143-175.
- TAHİRZADE, Adalet (1992), *Varlık Toplusu ve Ana Dili*, (Akt. M. Rıza Heyet), *Varlık*, Sayı 84-1, Tahran.
Tebriz Danişgahında Azerbaycan Türkçesi ve Edebi Dil Üzere Araşdırmalar Semineri, (1987), *Varlık*, Sayı 63-2: 3-6
Türk Dili Yazı Kuralları- I. ve II. Ortografî Seminarının Aldığı Kararlar, (2001), (Haz. İbrahim Refref), *Varlık*, Sayı 120-1: 56-80.
- UZUN, Enver, (2002), *Güney Azerbaycan Basın Tarihi*, Trabzon: Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yay.
- ÜTÜK, Kazım (2002), “Araftaki Ülke: İran”, *2023*, Sayı 14: 8-15.
- YAŞAR, M.A. (1979), “Danişık Dili-Yazı Dili”, *Varlık*, Sayı 2: 3-7.

Iranian Turks' Identity Problem

Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ*

M. Rıza HEYET**

Abstract: This article includes Iran and Southern Azerbaijan's Turks' activities about knowing and protecting of their identities, specially in 20th century that is the period in which Turkish language is forbidden in Iran, Turkish press-publication life and the problems that Turkish intellectuals facing with them in Iran. This article, also prepares informations about Iranian Turks' publication of more than 30 magazines in late period and it evaluates more than 10 works' publication, whose subjects are about Turkish language, literature and history.

Key words: Iranian Turks, Identity problems, Turkology, press-publication's life, Varlik magazine.

* Kırıkkale University, Faculty of Arts and Science / KIRIKKALE
batsiz@yahoo.com

** Ankara University, Faculty of Modern Turkish Language and Dialects / ANKARA
m_r_heyet@hotmail.com

